

श्रीमधुसूदनग्रन्थमालायां प्रथमस्तबके द्वितीयं प्रष्टुनम्—
 जयपुर-राजकीय-पण्डितसभाप्रमुख-महामहोपदेशक-
 मधुसूदन-विद्यावाचस्पतिना प्रणीते वैदिकविज्ञान-
 प्रकाशके ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादात्मके
 द्वितीयवादग्रन्थोऽयमेकविंशत्याधिकरणः

सदसद्वादः

यत्र प्रदर्शी विषयाः पुरातना यत्र प्रकारोऽभिनवः प्रदर्शने ।
 यत्र प्रमाणं थ्रुतयः सयुक्यस्तद् ब्रह्मविज्ञानमिदं विसृश्यताम् ॥

वैदिकमहामहर्षिविज्ञानपर्षतप्रतिपादितातिगहन-
 विज्ञानाटवीमार्गप्रवेशहेतुभूतेश्वराज्ञापत्रस्तपाः,
 ब्रह्मविज्ञानशास्त्रसंबन्धिनो द्वादश ग्रन्थाः—

१-विज्ञानेतिवृत्तवादः, २-सदसद्वादः, ३-रजोवादः, ४-द्योमवादः,
 ५-अपरवादः, ६-आवरणवादः, ७-अमोवादः, ८-अमृतमृत्यु-
 वादः, ९-अहोरात्रवादः, १०-दैववादः, ११-संशयोच्छेदवादः,
 १२-सिद्धान्तवादः ।

तेष्वयं द्वितीयः सदसद्वादग्रन्थः श्रीमदाचादत्तठकुरेण सम्पाद्य
 केसरीदाससेठप्रबन्धेन, लक्ष्मणपुरे नवलकिशोर-
 मुद्रणयन्त्रालये मुद्रित्वा प्रकाशितः ।

प्रथमावृत्तिः]

[लन ११२६ ई०

अस्य पुस्तकस्य सर्वेऽधिकारा ग्रन्थकृदर्थीतः ।

श्रीमधुमूदनग्रन्थमालायां प्रथमस्तवके द्वितीयं प्रसूनम्—

जयपुर-राजकीय-परिडतसभाप्रसुव-महामहोपदेशस्त-
मधुसुदन-विद्यावाचस्पतिना प्रणीते वैदिकविज्ञान-
प्रकाशके ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादात्मके
द्वितीयवादग्रन्थोऽयमेकविशत्प्रधिकरणः

सदसद्वादः

यत्र प्रदर्शी विषयाः पुरातना यत्र प्रकारोऽभिनवः प्रदर्शने ।
यत्र प्रमाणं थ्रुतयः सयुक्त्यस्तद् ब्रह्मविज्ञानमिदं विमृश्यताम् ॥

वैदिकमहामहर्षिविज्ञानपर्वतप्रतिपादितातिगहन-
विज्ञानाटवीमार्गप्रवेशहेतुभूतेश्वराज्ञापत्रस्त्रपाः,
ब्रह्मविज्ञानशास्त्रसंबन्धिनो द्वादश ग्रन्थाः—

१-विज्ञानेतिवृत्तवादः, २-सदसद्वादः, ३-रजोवादः, ४-व्योमवादः,
५-अपरवादः, ६-आवरणवादः, ७-आमोवादः, ८-आमृतमृत्यु-
वादः, ९-अहोरात्रवादः, १०-दैववादः, ११-संशयोच्चेदवादः,
१२-सिद्धान्तवादः ।

तेष्वयं द्वितीयः सदसद्वादग्रन्थः श्रीमदाद्यादत्तचक्रेरण सम्पाद्य
केसरीदाससेठप्रबन्धेन, लक्ष्मणपुरे नवलकिशोर-
मुद्रणयन्त्रालये मुद्रित्वा प्रकाशितः ।

प्रथमावृत्तिः]

[सन् १९२६ ई०

अस्य पुस्तकस्य सर्वेऽधिकारा ग्रन्थकृदधीनाः ।

Presented.

acc: no: 17249
Rs —

cc No. — 15

श्रीः ।

सदसद्वादो ब्रह्मविज्ञानम् ।

ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादपरिच्छेदः ।

सदसद्वादे सप्तविमर्शाः स्त्रिविकल्पाः—(६५२)—

१ प्रत्यय— विमर्शः = सद्वादः, असद्वादः, सदसद्वादः ।	श्लोकाः २५०
२ प्रकृति— विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	११७
३ तादात्म्य—विमर्शः = सदसद्वादः, असद्वादः, सद्वादः ।	०६३
४ अभिकार्यविमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	०४८
५ गुण— विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	१३२
६ सामज्ञस्यविमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	०१६
७ अक्षर— विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	०२३
	६५२

१ प्रत्ययविमर्शे—	नित्यविज्ञानाद्वैतसिद्धान्तः क्षणिकविज्ञानाद्वैतसिद्धान्तः आनन्दविज्ञानाद्वैतसिद्धान्तः	१५२ ०४४ ०४६	ब्रह्मण मतम् श्रमणमतम् मध्यस्थमतम्
२ प्रकृतिविमर्शे—	कर्माद्वैतसिद्धान्तः ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः द्वैताद्वैतसिद्धान्तः	०३३ ०५७ ०२५	वैनाशिकमतम् श्रविनाशिमतम् वैनाशिकवदविनाशिमतम्
३ तादात्म्यविमर्शे—	भिन्नाभिन्नत्वसिद्धान्तः वलसारत्वसिद्धान्तः रससारत्वसिद्धान्तः	०३१ ०१६ ०३६	धर्माधर्मिणोवलरसयोरभेदवादः वलप्राधान्यवादः रसप्राधान्यवादः
४ अभिकार्यविमर्शे—	असत्कार्यवादः सत्कार्यवादः मिथ्याकार्यवादः	०१६ ०१३ ०१६	वैशेषिकमतम् प्राधानिकमतम् शारीरकमतम्
५ गुणविमर्शे—	असन्मूलासृष्टिः सन्मूलासृष्टिः सदसद्वैकात्म्यमूलासृष्टिः	०७० ०२५ ०३७	प्राणमूलकसृष्टिवादः वाङ्मूलकसृष्टिवादः मनोमूलकसृष्टिवादः
६ सामंजस्यविमर्शे—	प्रागभावसमुच्चितकारणवादः संभूतिविनाशवादः विद्याविद्यावादः	०३ ०६ १०	अभावपूर्वकभावोत्पत्तिसिद्धान्तः उत्पत्तिविनाशप्रवाहसिद्धान्तः सर्वजगदभावात्मकभावमूलकसृष्टिः
७ अक्षरविमर्शे—	सौगतमतम् कापिलमतम् वादरायणमतम् उपसंहारः	०३ ०५ ०१० ०५	सृष्टिवीजस्याक्षररस्यान्यकवलरूपत्वम् सृष्टिवीजस्याक्षररस्यजडप्रधानरूपत्वम् सृष्टिवीजस्याक्षरस्यचेतनपुरुषरूपत्वम्

श्रोः ।

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे दादशवादे द्वितीयः—सदसद्वादः प्रारम्भते ।

प्रत्यय एवं प्रकृतिश्चैकात्मयं चाभिकार्यं च ।
स्वगुणाः सामज्ञस्यं चाक्षरं इति सप्तधा विमर्शाः स्युः ॥ १ ॥
प्रत्येकमेषु सन्ति त्रयो विकल्पा असत्त्वं सत् सदसत् ।
तेनाय मेकविशी सदसद्वादो निरूप्यते सम्यक् ॥ २ ॥

(असद्वादे वेदवचनानि ।)

- १ “देवानां पूर्वे युगेऽसतः सदज्ञायत ।” } (ऋ. सं. १०७२)
- २ “देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदज्ञायत ।” } (ऋ. सं. १०१२६३)
- ३ “तम आसीत् तमसा गूढमग्रे ।” } (ऋ. सं. १०१२६३)
- ४ “असद्वेदमग्र आसीत् । असतः सदज्ञायत ।” (तै.)
- ५ “असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदज्ञायत ।
तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात् सुकृत मुच्यते ।” } (तैति. उप. २७)
- ६ “इदं वा अग्ने नैव किञ्चनासीत् । न द्यौ रातीन्
पृथ्वी नान्तरिक्षम् तदसदेव सन्मनोऽकुरुत—स्यामिति ॥” } (तै. ब्रा. २२६)
- ७ “असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत ॥” (तै. ब्रा. २२६)
- ८ “नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् । मृत्युनैवेदमवृतमासादिशनायया । अशनाया
हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुत—आत्मन्वी स्यामिति ॥” (शत. १७४८)

(सद्वादे वेदवचनानि ।)

- १ “यो नः पिता जनिता यो विद्याता यो नः सतोअभ्या सज्जज्ञान ।”
(तै. सं. ४६२३)
- २ “सदेवेदमग्र आसीत् । कर्थं त्वसतः सज्जायेतेति ।”
(ताराज्य. ब्रा. उप. ६२)
- ३ “असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥ १ ॥” (तैति. उप. २६)

(सदसद्वादे वेदवचनानि ।)

- १ “नैव वा इदमग्रेऽसदासीत्—नेव सदासीत् । आसीदिव वा इदमग्रे

(२)

नेवासीत् । तस्मादेतद्विष्णुऽभ्यनूक्तम्—नासदीन्नो सदासीत् तदानी-
मिति ।” (शत. १०॥१)

२ “असदेवदमग्र आसीत् । तत् सदासीत् । तत् समभवत् । तदारुणं
निर्वर्तत ।” (तारङ्ग. छां. उप. खं. १६)

३ “असद्वा इदमग्र आसीत् । किं तदसदासीदिति । ऋूपयो वाव तेऽग्रे
असदासीदिति ।” (शत. ६॥१)

(सदसदूयोनि ब्रह्मवादे वैदवचनम् ।)

“ब्रह्मज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स वुच्या उपमा अस्य विष्णुः सतश्च योनि मसतश्च चित्रः ॥ १ ॥

यजुः संहिता—१३॥३॥

सामसंहिता (पृ.)—४॥१॥३॥

अथर्व संहिता—४॥१॥१॥

इथं सदसत् सदसत् सुष्टुपारम्भमणमिति श्रुतौ त्रीणि ।

सन्ति मतानि विमर्शास्तेषां सप्ताधिकरणाः स्युः ॥ १ ॥

(१०८.७४.१६५) ॥ १०८.७४.१६५ ॥ १०८.७४.१६५ ॥

(१०८.७४.१६५) ॥ १०८.७४.१६५ ॥ १०८.७४.१६५ ॥

(१०८.७४.१६५) ॥ १०८.७४.१६५ ॥ १०८.७४.१६५ ॥

(१०८.७४.१६५) ॥ १०८.७४.१६५ ॥ १०८.७४.१६५ ॥

(१०८.७४.१६५) ॥ १०८.७४.१६५ ॥ १०८.७४.१६५ ॥

(१०८.७४.१६५) ॥ १०८.७४.१६५ ॥ १०८.७४.१६५ ॥

(१. नीतिशास्त्र शिष्टाः)

“१ विश्वास विश्वास वा विश्वासी विश्वासी वानि वृत्तिः ॥
(१०८.७४.१६५)

“१ विश्वास विश्वास वा विश्वासी विश्वासी वानि वृत्तिः ॥
(१०८.७४.१६५)

“१ विश्वास विश्वास वा विश्वासी विश्वासी वानि वृत्तिः ॥
(१०८.७४.१६५) ॥ १ ॥ “१ विश्वास विश्वास विश्वासी विश्वासी वानि वृत्तिः ॥

(१. नीतिशास्त्र शिष्टाः)

“१ विश्वास विश्वास विश्वास विश्वासी विश्वासी वानि वृत्तिः ॥

ब्रह्मविज्ञानशास्त्रम् ।

तथायं सदसद्वादो नाम द्वितीयो वादस्त्रिपक्षीसंग्रहरूपः प्रस्तूयते ।

तस्येयं विषयसूची ।

समविमर्शः । प्रतिविमर्शौ त्रीणिअधिकरणानि । प्रत्यधिकरणं सूत्राणि ।

१ प्रथमे प्रत्ययाद्वैतविमर्शे—

१—नित्यविज्ञानवादो ब्राह्मणमतम्, 'प्रथमाधिकरणम्, सद्वादः ॥ १ ॥

(१) त्रिपुटी प्रसङ्गे रसत्रयैकत्वम्

” दृश्यपृथकृत्वम्

” वैज्ञानिकत्वम्

(२) षडुपाधिप्रसङ्गे चतुरायतनानि

(३) विज्ञानात्मनः सप्तावस्थाः

(४) षड् भावनाप्रसङ्गे सत्ता-२

” चेतना-२

” आनन्दः-३

” कर्म-४

” नाम-५

” रूपम्-६

(५) अमृतसत्यम्

अभ्यव्

प्रत्ययः

२—क्षणिकविज्ञानवादः अभ्यव् द्वितीयाधिकरणम्, प्रसद्वादः ॥ २ ॥

(१) आर्यसत्यचतुष्यम्

(२) दुःखविवेकः

रूपस्कन्धः

संज्ञास्कन्धः

संस्कारस्कन्धः

विज्ञानस्कन्धः=(आत्मात्मीयसम्बन्धाः)

वेदनास्कन्धः

(२)

(३) समुद्यविवेकः

(४) निरोधविवेकः

(५) मार्गविवेकः

(६) उपसंहारः

३—आनन्दविज्ञानवादो मध्यस्थमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

(१) अस्तिभार्ती

(२) सामान्यविशेषसमवायाः

(३) भावाभावौ

(४) सदसती

(५) द्रव्यम्

(६) द्रव्ये मतभेदाः

(७) गुणाः

(८) कर्मणि

(९) सामान्यविशेषौ

(१०) भावाभावाद्वैतम्

२—द्वितीये प्रकृत्यद्वैतविमर्शे—

१—कर्माद्वैतसिद्धान्तः, श्रमणमतम्, प्रथमाधिकरणम्, असद्वादः ॥ १ ॥

२—ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः, ब्राह्मणमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥

(१) रसोपयादनप्रसङ्गः

(२) सृष्टिप्रतिवादप्रसङ्गः

(३) मायावादप्रसङ्गः

३—द्वैताद्वैतसिद्धान्तः, मध्यस्थमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

३—तृतीये तादात्म्यवादविमर्शे—

१—रसवलैकात्म्यसिद्धान्तः, मध्यस्थमतम्, प्रथमाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ १ ॥

२—वलसारत्वसिद्धान्तः, श्रमणमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, असद्वादः ॥ २ ॥

३—रससारत्वसिद्धान्तः, ब्राह्मणमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ ३ ॥

४—चतुर्थे अभिकार्यविमर्शे—

१—असत्कार्यवादः, न्यायमतम्, प्रथमाधिकरणम्, असद्वादः ॥ १ ॥

२—सत्कार्यवादः, सांख्यमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥

३—अनिर्वचनीयकार्यवादः, वेदान्तमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

५—पञ्चमे आत्मगुणवादविमर्शे—

१—संक्षेपित्तेषः

(३)

- १—प्राणमूलकसृष्टिः, कृष्णयजुर्वेदमतम्, प्रथमाधिकरणम्, असद्वादः ॥ १ ॥
- २—वाङ्मूलकसृष्टिः, सामवेदमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥
- ३—मनोमूलकसृष्टिः, शुक्रयजुर्वेदमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥
- ४—एकात्म्यमूलकसृष्टिः, सर्ववेदमतम्, चतुर्थाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ४ ॥

६—षष्ठे सामञ्चस्य विमर्शे—

- १—प्रागभावकारणतावादः, न्यायमतम्, प्रथमाधिकरणम्, असद्वादः ॥ १ ॥
- २—संभूतिविनाशप्रकृतिवादः, सांख्यमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥
- ३—विद्यार्थिव्याप्रकृतिवादः, वेदान्तमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

७—सप्तमे अध्यक्षविमर्शे—

- १—वत्तैकाव्यक्तवीजत्वसिद्धान्तः, वैनाशिकं सौगतमतम्, प्रथमाधिकरणम्, सद्वादः ॥ १ ॥
- २—गुणत्रयाव्यक्तवीजत्ववादः, प्राधानिकं कापिलमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥
- ३—अक्षरैकाव्यक्तवीजत्ववादः, शारीरिकं वादरायणमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

—

॥ ६ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—५
॥ ७ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—६
॥ ८ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—७
॥ ९ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—८

— शास्त्री विद्याविद्या—९

॥ १ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—१
॥ २ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—२
॥ ३ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—३

— शास्त्री विद्याविद्या—०

॥ ४ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—४
॥ ५ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—५
॥ ६ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—६
॥ ७ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—७
॥ ८ ॥ अस्तु विद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्याविद्या—८
॥ ९ ॥ अस्तु विद्याविद्या—९

तत्रादौ प्रत्ययाद्वैतविमर्शे त्रिविकल्पे—

नित्यविज्ञानवादः । (सद्वादः)

त्रिपुटीप्रसङ्गे द्रष्टव्यदृश्यदृग्सानामेकतासूत्रम् ।

(१) सूत्रमेकिकादक्षविचक्षणा ये ते ब्राह्मणा ब्रह्मविदो वदन्ति ।
 अखण्डविज्ञानमयं यथैकं ब्रह्मैव सर्वं जगदेतदस्ति ॥ १ ॥
 पश्यामि विश्वं सम दर्शनेऽस्मिन् द्रष्टा च दृश्यं च पृथग् विभाति ।
 द्रष्टान्तरः कथिदभिज्ञ एको दृश्यानि भूयांसि वह्निःस्थितानि ॥ २ ॥
 द्रष्टा प्रमाता विषयी सदर्थो ज्ञाता च ब्रह्मति न भिद्यतेर्थः ।
 दृश्यं प्रमेयं विषयोऽसदर्थो श्रेयं च कर्मेति न भिद्यतेर्थः ॥ ३ ॥
 द्रष्टा च दृश्यं च तयोश्च द्रष्टौ समन्वयः प्रत्यय एष उक्तः ।
 स द्रष्टुसारो न हि तत्र दृश्यं द्रष्टुः पृथक् संभवति स्वतन्त्रम् ॥ ४ ॥
 द्रष्टा हि विज्ञानमयोऽत्र भागः सत्त्वामयस्तत्र हि दृश्यभागः ।
 द्रष्टुः पृथक्ख्वचं च यदस्ति भागे प्रतीतिमात्रं तदपीह मन्ये ॥ ५ ॥
 पश्यामि तेन प्रतिपद्यतेर्थो यन्नेह लोके न तदस्ति वस्तु ।
 यदप्रमाणं न तदस्ति तेनोपलाभिरेवास्तिरिति प्रतीमः ॥ ६ ॥
 तस्माच्च दृश्यं न च दृश्यसत्ता द्रष्टैव सर्वं न च दृष्टिरन्या ।
 अस्तीति यत् त्वं प्रतिपद्यसे सा दृष्टिर्विद्यतिरिच्यतेर्थस्ति ॥ ७ ॥

त्रिपुटीप्रसङ्गे दृश्यपृथक्तासूत्रम् ।

(२) दृश्यं न चेदस्ति तदास्य केन द्रष्टुर्विभोः स्यादिह भिज्ञभावः ।
 द्रष्टा विभुः सर्वं इहैकवत्स्यान्मृगा मनुष्या न पृथग् भवेयुः ॥ ८ ॥
 यः प्रत्ययश्चैत्र इति प्रसिद्धः स एव मैत्रः स हि देवदत्तः ।
 एकश्च विज्ञानपरश्च मूर्खः कथं भवेचेत्परोऽन्तरे स्यात् ॥ ९ ॥
 यज्ञास्ति तज्ञोपलभे कृतेऽपि तस्यांपलव्यै वहुशः प्रयत्ने ।
 यो दृश्यते सोऽपि न दृश्यतेर्थश्चेन्मुद्रिताक्षो न करोति दृष्टिम् ॥ १० ॥
 उन्मीलिताक्षोऽपि न पश्यतीमानन्तर्हितार्थानथवा प्रसुप्तः ।
 न सर्वदा दृष्टिर्हैकरूपा तस्मादव्यवच्छेदकृदस्ति भिज्ञः ॥ ११ ॥
 दृश्यं न चेत्किञ्चिदिहाभविष्यज्ञानं प्रमाणं न तदाऽभविष्यत् ।
 द्रष्टैव दृश्यं यदि कल्प्यते चेद् भ्रमो विकल्पश्च भवेत्प्रमाणम् ॥ १२ ॥
 भिज्ञे तु दृश्ये सति तेन योगाज्ञातोऽवबोधो भवति प्रमाणम् ।
 तेनाप्रयुज्यैव तु ज्ञायमानं यज्ञानमाभाति तदप्रमाणम् ॥ १३ ॥

(२)

त्रिपुरीप्रसङ्गे वैज्ञानिकतासूत्रम् ।

(३) १ अत्रोच्यते स्वप्रवदत्र विद्यात् स्वप्ने हि विज्ञानमभिन्नमेकम् ।
द्रष्टुपि दृश्यान्यपि दृष्टयोऽपि प्रत्यक्ष पराकृ चेत्यखिलं तदेव ॥ १४ ॥

२ अत्राह न स्वप्रवदस्ति चैत्रस्वप्नेऽपि चैत्रोऽपि पृथक् परेऽपि ।
ते चैत्रविज्ञानकृताः स्युरस्मिन् किं ज्ञानतः स्युर्वेद जाग्रदर्थाः ॥ १५ ॥

कुतो न चैत्रस्य कुतो न मैत्रस्येदं विनिर्धारयितुं न शक्यम् ।
स्वप्नं प्रपश्याम्यहमित्यमेवं ममाऽभिमानोऽस्त्यथवा परस्य ॥ १६ ॥

स्वप्ने तु चैत्रस्य यथाह मैत्रो न वेत्ति तज्जाग्रति मैत्र एषः ।
तस्मादिह स्वप्रदगेव वेत्ता स्वाप्रान्तिकास्ते न विदन्ति किञ्चित् ॥ १७ ॥

अथेह पश्यामि तु जाग्रतीमान् परस्परप्रत्ययकारिणो यत् ।
तस्माच्च न स्वप्रवदत्र जाग्रत्यमी जनाः केवलमानसाराः ॥ १८ ॥

३ अत्रोच्यते स्वप्रवदेव जाग्रत् स्वाप्रान्तिका एव च सर्वलोकाः ।
स्वप्नं प्रपश्यत्ययमत्र देवो द्रष्टु हि सर्वज्ञहिररण्यर्भः ॥ १९ ॥

तत्स्वप्नलोका हि वर्यं यथेमे परस्परप्रत्ययमावहामः ।
तथैव मत्स्वप्नगता अपीमे जना मिथः प्रत्ययशालिनः स्युः ॥ २० ॥

स्वप्नेन चेत् प्रत्ययमावहेयुः कथं मिथस्तद्वयवहारसिद्धिः ।
एको यथैवादिशतीह तद्रत् करोति सोन्यः प्रतिभाषते च ॥ २१ ॥

अन्ये हि मत्स्वप्नगतास्ततोऽन्ये जाग्रत्यमी प्रकममूलमेदात् ।
तस्माद्दि मत्स्वप्नगतं न चैते विदन्ति संप्रत्ययमन्यदेतत् ॥ २२ ॥

४ अथाह सर्वज्ञहिररण्यगर्भस्वप्नो हि विज्ञानमयप्रपञ्चः ।
ममापि विज्ञानमयप्रपञ्चः स्वप्नः कुतः स्यात्तु तयोर्विभेदः ॥ २३ ॥

५ अत्रोच्यते यद्विद्वा विशेषाद्वैज्ञानिकत्वेऽपि भवन्ति भेदाः ।
तद् द्रष्टुदृश्यादिकृतस्तथायं विज्ञानवैचित्र्यकृतो विशेषः ॥ २४ ॥

पतेन हि स्वप्नसमत्ववादे नैव प्रमाणेपकथाण्यपास्ता ।
ध्रमः प्रमाणं च विभिन्न यद्रत् स्वप्ने तथा जाग्रति संप्रतीयात् ॥ २५ ॥

ज्ञानं भवेद्वा तदिह प्रमाणं स्वार्थस्य यत्वापणकारि चीक्षे ।
ज्ञानस्थमर्थं यदि तुल्यमेष प्रत्येति संप्राप्तमिदं प्रमाणम् ॥ २६ ॥

तथा च सिद्धा भवति प्रमाणा प्रमाणविज्ञानपथव्यवस्था ।
दृश्यन्तु यत् प्रत्ययमिन्नदेशं नास्तेव तज्जाभ्युपगन्तुमर्हम् ॥ २७ ॥

तस्माद्वत् प्रत्ययमात्रसारा प्रष्टार पतेऽपि च दृश्यसंघाः ।
न प्रत्ययाः प्रत्ययितुः पृथक् स्युद्वैव तस्माद्यमस्ति सर्वः ॥ २८ ॥

इति त्रिपुरीप्रसङ्गः ॥ १ ॥

षडुपाधिविवेके चतुरायतनसूत्रम् ।

१ द्रष्टा निजान्यायतनानि कल्पते चत्वारि तेषां बहवो विभक्तयः ।
आयान्त्यवच्छेदकर्तां च तान्य उस्तादक्षकूटस्थित एव भिद्यते ॥ १ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणीह क्रियेन्द्रियाणि भूतानि धर्मां बहुभिः स्वभेदैः ।
तेभिन्द्रियेषु प्रतिपद्य भुज्ञके ज्ञानक्रियाभ्यां विषयाननेकान् ॥ २ ॥

२ द्रष्टा स्वदृष्ट्या विषयानपीमान् सृष्टा प्रविष्टः पुनरेष्वदृष्टः ।
भुनक्ति सर्वांस्त इमे प्रियाः स्युः स्वस्मै स एतानखिलान् विधत्ते ॥ ३ ॥

पतिश्च जाया च सुताश्च वित्तं यद्व्रह्म यत्क्षत्रमिमे च लोकाः ।
देवाश्च भूतानि च यच्च सर्वं ते ह्यात्मकामाय प्रिया न तेषाम् ॥ ४ ॥

३ श्रुत्या च दृष्ट्या मनसाऽन्यतो वा श्रव्यः सदृश्यः स स एव भावयः ।
शृणोमि पश्याम्यथ चिन्तयामि यज्ञिश्चत्तेऽस्येष स एक आत्मा ॥ ५ ॥

द्रष्टव्यरूपाणि च दृष्टिरात्मा श्रोतव्यशब्दाः श्रुतिरेष आत्मा ।
मन्तव्यकामाश्च मनस्तथात्माऽदिध्यासितव्याश्च वियोऽपि चात्मा ॥ ६ ॥

श्रोत्रं च चक्षुश्च मनश्च वुद्धिस्तेषां तथार्था अखिलाः स आत्मा ।
द्रष्टैव सोऽक्षायतनेषु तिष्ठन् संतिष्ठतेऽर्थायतनेषु तेषु ॥ ७ ॥

तदित्थमस्यात्मन एव दृष्ट्या श्रुत्या च मत्या च विनिश्चयेन ।
भवेद्द्वि सर्वं विदितं यतोऽन्यन्न कापि पश्यामि न वा शृणोमि ॥ ८ ॥

यो ह्यात्मनोऽन्यत्र तु वेद ब्रह्म क्षत्रं च लोकानखिलांश्च देवान् ।
भूतानि सर्वं च तमस्य ते वै सर्वे परादुर्वन्स तानगृह्णात् ॥ ९ ॥

यद्व्रह्म यत्क्षत्रमिमे च लोका देवाश्च भूतानि च यच्च सर्वम् ।
स एष आत्मैव यथार्चिरेव ज्योर्तीषि तापाश्च दृशश्च धूमाः ॥ १० ॥

आहन्यमानस्य हि दुन्दुमेयथा बाह्यान्न शब्दान् ग्रहणाय शक्तुयात् ।
शब्दान् ग्रहीतुं तु सदुन्दुभिं द्वितं गृह्णाति तद्यात्मनुष्यसंहितम् ॥ ११ ॥

आध्मायमानस्य यथास्य शंखस्यैतान् ग्रहीतुं क्रमते न शब्दान् ।
शब्दान् ग्रहीतुं तु स शंखमेवाकमेत शंखधममनुष्यसार्थम् ॥ १२ ॥

४ आदेऽन्धनेऽभ्याहितवहितो यथा धूमाः पृथग्भूय विनिश्चरन्ति ते ।
तथैव तस्मान्महतोऽपि चाङ्गमयाः सर्वे पृथग्भूय विनिश्चवसन्ति ते ॥ १३ ॥

वेदा हि चत्वार इमे पुराणेतिहासविद्योपतिष्ठत् प्रपञ्चः ।
श्लोका विचारानुविचारभाषाः सूत्राणि वा निश्चसितानि तस्य ॥ १४ ॥

द्रष्टा हि विज्ञानमयः स आत्मा यथा यथा पश्यति तद्वद्वस्मात् ।
तद्वाङ्मयं द्रष्टुरुदेति सर्वं प्रज्ञांदयो वाङ्मयतः परेषाम् ॥ १५ ॥

५ एकायनान्येष बहूनि चात्मा प्रकल्प्य भूतान्यखिलानि धत्ते ।
अगां समुद्रोऽस्ति यथाऽखिलानामेकायनं तद्वदिमानि विद्यात् ॥ १६ ॥

स्पर्शस्य रूपस्य रसस्य गन्धस्यैवं हि शब्दस्य च कल्पनायाः ।
एकायनं त्वक्त्वं दृशौ च जिह्वानासे च करणौ च मनः क्रमेण ॥ १७ ॥

वेदस्य गत्या अथ कर्मविद्या विसर्जनानां च रतेः क्रमेण ।

वाक्पादपाणीन् हृदयं च पायूपस्थौ तथैकायनमेष धत्ते ॥ १८ ॥

६ जलोऽन्धवः सैन्धव खिल्य एष प्रास्तो जलेऽन्धेव विलीयते तत् ।
नास्योदृग्रहाय प्रभवेद् यतोवाऽऽददीत तस्मिन् लत्वणं प्रतीयात् ॥ १९ ॥
एवं महद्भूतमिदं ह्यपारमनन्तविज्ञानविनोऽयमेभ्यः ।

७ भूतेभ्य उत्थाय विनश्यतीमान्येवानु स प्रेत्य तु नास्ति संज्ञा ॥ २० ॥
द्वैतं यदि स्यादितरस्तदेतरं पश्येद्विजित्रेच्छृणुयाद्वदेच्च वा ।
मन्वीत विद्याच्च यदा तु सर्वमप्यात्मैव तस्यास्ति विजानतस्तदा ॥ २१ ॥
किं केन पश्येदय किं विजित्रेत् किं वा वदेत् किं शृणुयाच्च किं वा ।
मन्वीत विद्यादपि किंतु को वा न द्रष्टृदश्यादि पृथक्त्वसिद्धिः ॥ २२ ॥
इदं विजानाति हि येन सर्वं तं केन विज्ञातुमयं प्रभुः स्यात् ।
द्रष्टा हि दश्या ननु पश्यतीमान् द्रष्टारमेनं वद कोनु पश्येत् ॥ २३ ॥

आत्मनः सप्तावस्थत्वम् ।

अस्यात्मनः सप्त भवन्त्यवस्थाः प्रजागृतिस्वप्नसुषुप्तयो वा ।
संमोहमूर्च्छासृतिमुक्तयो वा ताभ्यो न चान्यत्र कदाचिदात्मा ॥ २४ ॥
संसारनिस्तारविभेदतस्तु स्यातामवस्थे अथवात्मनो द्वे ।
मुक्तिः स निस्तार इतः परास्ताः संसार एवास्ति पदप्यवस्थाः ॥ २५ ॥
या संस्तुतिः सा द्विविधास्ति देहं स्थूलं त्यजन्नेष तु सृत्यवस्थः ।
स स्थूलदेहस्थित एष पञ्चावस्थोऽपि सन् जीवदवस्थ उक्तः ॥ २६ ॥
स जीवितोऽपि द्विविधोऽस्ति जाग्रत् सुप्तः सुषुप्तः प्रकृतिस्थ एव ।
संमोहितो मूर्च्छित पष्प चात्मा रुग्णो विकारी दुरवस्थ उक्तः ॥ २७ ॥
अपैति चैतन्यमसुष्य मूर्च्छाङ्गतस्य निःश्वासनिवृत्तिरस्ति ।
मोहे तु पश्यन्नपि नैष पश्येन्मनः किंप्रस्तमनतोऽस्त्ववेताः ॥ २८ ॥
इत्थं चतस्रोऽपि भवन्त्यवस्था न जीवितस्य कचनप्रकृत्या ।
तिस्रः प्रकृत्या तु भवन्त्यवस्था याः स्ता विशेषानु निरूपयामः ॥ २९ ॥

जाग्रतस्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः ।

८ स्थानानि हि त्रीणि भवन्ति तावत् जाग्रत्सुषुप्तिश्च तयोर्थं सान्ध्यम् ।
यदैष सर्वायतनप्रतिष्ठस्तजाग्रदुक्षं रमते स तेषु ॥ ३० ॥
यदैष सर्वायतनेषु योगं त्यक्त्वा स्वरूपस्थितमात्र एकः ।
सुषुप्तिरेषाऽथ तयोर्थं सन्ध्यौ स्वप्नस्तदित्यं त्रिविधा प्रतिष्ठा ॥ ३१ ॥
प्रजागरस्वप्नसुषुप्तयस्त्वमास्तिस्तोऽपि साकं प्रभवन्ति जाग्रति ।
स्वप्नः स चेद् द्वे भवतोऽप्रजागरे सुषुप्तिरद्वन्द्व सहाऽसहायिनी ॥ ३२ ॥
देहाद्विर्धा विषयान् भुनक्ति यत् स जागरोऽयं वहिरिन्द्रियाश्रयः ।
आत्मा मनश्चेन्द्रियवर्गं इत्यमी त्रयोऽपि तस्मिन् प्रभवन्ति संहिताः ॥ ३३ ॥
स्वप्नः स चेदस्पृशतो वहिर्जगद् यद्ध्यायतोऽन्तः स्फुरतीह चिन्तया ।
आत्मा मनश्च द्रव्यमत्र संहितं स्याद्व्याप्तं खानि न चेशते वहिः ॥ ३४ ॥

अजाग्रताश्चिन्तयतः स्युरुच्चवणान्येतानि रूपाणि बहिःस्थरूपवत् ।
 चान्द्रे बभुज्योतिषि मानसे यतस्तज्जयोतिराभाति निशीव तत्क्षणे ॥३५॥
 वहिर्जगद्भासकतेजसाज्जसा स्पृष्टं मनः स्यादभिभूतमप्रभम् ।
 दिवेव चन्द्रस्तत एव जाग्रतो ध्यातार्थरूपं प्रतिभात्यनुच्छवणम् ॥३६॥
 स्वप्नेऽपि जाग्रत्यपि यत्र न स्फुर्दं किञ्चित्प्रपश्यत्यथ नानुचिन्तति ।
 सार्थेन्द्रियं यत्र मनो न सज्जते निर्द्वन्द्व आत्मास्ति सुषुप्तिमाहताम् ॥३७॥
 प्राणेषु विज्ञानमयोऽस्ति योऽन्तज्योतिर्हंदि प्राणमयः स आत्मा ।
 उभौ सलोकावनु संवरन् वै लेलायति ध्यायति वा यथेच्छम् ॥३८॥
 कदाचिद्वेकान्तविहारशीलः कदाचिदुत्पत्तजगद्विहारी ।
 स्वप्नान्तवृद्धान्तविहारशीलः प्राणन्नपानन्तुभयत्र याति ॥३९॥

१—जाग्रद्वस्था ।

६ जाग्रत्ययं बाह्यव्याप्तिरेष्व यज्ञोतीरचीन्द्राभिनिभिरेष वाचा ।
 तथात्मना व्यस्तसमस्तरूपैर्यथोपलव्यैरपि पश्यतीदम् ॥४०॥

२—स्वप्नावस्था ।

१० स्वप्ने तु सम्भवे स यदावतिष्ठते तदास्य लोकस्य हि सर्वतोऽप्ययम् ।
 मात्रामपादाय स आत्मना सृजन् स्वज्योतिषा भासयते नवं नवम् ॥४१॥
 न तत्र पन्था न रथा न योगा न पुष्करिरेयः सरितः सरांसि ।
 सर्वं सृजत्येष यथेच्छमहिमन् द्रष्टा स एवास्त्यखिलस्य कर्ता ॥४२॥
 “सप्तान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
 उत्तेव स्त्रीभिः सहमोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्” ॥४३॥

(बृहदारण्यके)

आत्मानमावेश्य शरीरसंस्थां निर्मात्यनावेश्य तु भूतसंघान् ।
 वैज्ञानिकी तत्र शरीरसंस्था संस्कारसिद्धा न तु भौतिकी सा ॥४४॥
 द्रष्टा स आत्मा यदि संनिधत्ते न चेत्तदा किञ्चिदपीह न स्यात् ।
 भ्रुवं स तेष्वस्ति निरिन्द्रियेषु सन्तीन्द्रियाग्रयत्र विलक्षणानि ॥४५॥
 सूक्ष्मेन्द्रियत्वात् निरिन्द्रियाणि ब्रूमो न तेषां तदभाव एव ।
 सर्वं हि भुज्के स्वप्निति प्रयाति प्रवृद्धपते शिलेष्यति भिन्नरीत्या ॥४६॥

३—सुषुप्त्यवस्था ।

११ अथो सुषुप्तः सहि लोकमेनं रूपाण्यतिकामति चात्र मृत्योः ।
 कामं तदा कामयते न किंचिच्च पश्यति स्वप्नमयं च किंचित् ॥४७॥
 प्राणेन संशिलष्टतमः स आत्मना विज्ञानमात्मा न विवेद किंचन ।
 न वेद वाह्यं न तथान्तरं तदा शोकातिगं रूपमकाममस्य तत् ॥४८॥
 विज्ञानमानन्दमयं द्वं श्रितः प्राज्ञः स आत्मा न विवेद तत्परम् ।
 न वेद वाह्यं न तथान्तरं तदा शोकातिगं रूपमकाममस्य तत् ॥४९॥

पितुः पितृत्वं प्रसुतः प्रस्तृत्वं पुत्रस्य पुनर्न्त्वमैति पुंस्त्वम् ।
 पुंसः ख्यिः स्त्रीत्वमयो पतित्वं पत्युर्वधूत्वं तदैपैति वधवाः ॥ ५० ॥
 न ब्रह्मचारी न गृही वनी वा न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रः ।
 न तापसो न श्रमणो न भिक्षुर्दीनो दरिद्रो न बली न राजा ॥ ५१ ॥ ।
 पुण्यैः स पापैः सकलैः सकामैर्नान्वागतः सन् विरजाः प्रसन्नः ।
 शिवः स्वरूपे रमते तदानीं तीर्णैः स सर्वान् हृदयस्य शोकान् ॥ ५२ ॥
 द्रष्टा स पश्यन्नपि नैष पश्यति द्राता स जिग्नेन्नपि नैष जिग्नति ।
 श्रोता स श्रुणवन्नपि न श्रुणोत्ययं स्पृष्टा स्पृशतीह किञ्चन ॥ ५३ ॥
 न स्वादमानः स्वदते रसकियो नायं वदन् वा वदिता वदत्यपि ।
 मन्ता स मन्वान् इदं न मन्यते वेत्ता विदन्नैष विवेच्नि किञ्चन ॥ ५४ ॥
 स्पर्शस्य द्वेषर्वचसः श्रतेर्वा श्रातेर्मतेर्वा स्वदितेः प्रविस्तेः ।
 न विद्यते इस्मिन् परिलुमिरस्या विनाशवृत्तेः समनित्यवृत्तेः ॥ ५५ ॥
 किन्तु द्वितीयं न ततोऽस्ति किञ्चित् ततो विभक्तं यद्यं प्रपश्येत् ।
 शूयात् स्पृशेद्वा श्रुण्यात्स्वदेत मन्वित जिग्नेदथवा प्रविद्यात् ॥ ५६ ॥
 यत्रान्यवत् कापि भवेत् ततस्तन्मन्वित विद्याच्छूयात्स्पृशेद्वा ।
 शूयात् प्रपश्येद्वस्येच जिग्नेदद्वैतभावात् तु न वेद किञ्चित् ॥ ५७ ॥
 सा संपदेषा परमागतिर्निः स एव लोकः परमोऽलिलानाम् ।
 आनन्दमात्रो हि स तस्य भूतान्यन्यानि जीवन्त्युपजीव्यमात्राम् ॥ ५८ ॥
 राज्ञः समुद्भोऽधिपतिर्बहुनां सर्वैश्च संपन्नतमोऽस्ति भोगैः ।
 सानन्दमात्रा परमा मनुष्ये ततोऽपि देवेऽथ ततोऽप्यकामे ॥ ५९ ॥
 स्वप्रान्तनिष्ठः स चिराय वेत् स्यात् तदा चिरायैष जडप्रपञ्चः ।
 बुद्धान्तसामन्यतदिन्द्रियादेरस्तोष्टतस्तत्र न तत् प्रधोधः ॥ ६० ॥

४—मूर्छावस्था ।

१२ मूर्छास्ति भिन्नैव न जागरासौ ज्ञानाद्यभावादथ नैव सुतिः ।
 अन्तर्जगत्सृष्टिसुदृष्टमावान्वासुपुतिः श्वसनाद्यभावात् ॥ ६१ ॥
 नोत्कान्तिरेषा हृदयानुकम्पाद् रक्षोष्णैश्चसत्वादविशीर्णगन्धात् ।
 समुचिता सर्वविधात्ववस्थामूर्छाऽपरासामिह लिङ्गसत्वात् ॥ ६२ ॥

५—उत्कान्त्यवस्था (मृत्युः) ।

१३ स्वप्रान्तमित्यं समुखं विहृत्य बुद्धान्तमायाति पुनर्विहर्तुम् ।
 त्यजन् यथा नो विचरेत् तथाऽयं देहं त्यजन् प्राक्षयुतः प्रयाति ॥ ६३ ॥
 यथा फलं वन्धनतः प्रसुच्यते तथाऽयमङ्गेभ्य इतः प्रसुचयते ।
 प्राक्षात्मना प्राणमयेन संहितः प्राणाय चैवाद्रवतीह सेन्द्रियः ॥ ६४ ॥
 अभ्याददानः सहि सर्वतेजो मात्रास्तदानीं हृष्यैकनिष्ठः ।
 प्राणैः सहैकोऽभवदुत्कमिष्यन् प्रयोततेऽयं हृदयस्य तर्हि ॥ ६५ ॥
 योतेन तेनैव सहैष आत्मा मूर्खानीं विनिष्कामति चक्षुषो वा ।

(७)

शरीरदेशेभ्य उतेतरेभ्यः प्राणैश्च प्राणेन च प्रक्षया च ॥ ६६ ॥
 तुणान्तमागत्य जलायुका यथाऽन्यमाक्रमं चाक्रमते तथाहायम् ।
 निहृत्य देहं गमयस्तमोऽन्यथाऽक्रमं स आक्रामति संहरन् वपुः ॥ ६७ ॥
 यथाहि पेशस्कृदमुष्य पेशसो मात्रां गृहीत्वा तनुते वपुर्नवम् ।
 तथेदमाहत्य वपुः पुरातनं वपुर्नवं स्वं स करोति भौतिकम् ॥ ६८ ॥
 स एष विज्ञानमयो मनोमयः प्राणैश्च भूतैरपि संहितोऽलिलैः ।
 यथा चरत्येष यथा करोति वाऽसाधुः स साधुश्च तथाभिजायते ॥ ६९ ॥
 परे विदुः काममयः सपूरुषो यथाभिकामो भवतीह तत्क्रतुः ।
 यथा कतुस्तत्कुरुते च कर्म सोऽभिकर्मसंपद्यत एष भूयसा ॥ ७० ॥
 “सदेव सकः सहकर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निष्क्रमस्य ।”
 ॥ ७१ ॥

“प्राप्यानं कर्मणस्तस्य अल्किङ्चेह करोत्ययम् ।
 तस्माज्ञोकात् पुनरेति अस्मै लोकाय कर्मणे” ॥ ७२ ॥ (बृहदारण्य के)

६—अनुत्क्रान्त्यवस्था (मुक्तिः)

१४ इथं गतिः कामयमान आत्मा निष्क्राम आत्मा तु किमाक्रमेत ।
 प्राणा न तस्योत्क्रमणाय वृत्ता ब्रह्मैव सन् ब्रह्म हि सोऽपि याति ॥ ७३ ॥
 निष्क्राम आत्मा तु महाजनोऽयं प्राणेषु विज्ञानमयो विशुद्धः ।
 शेते हि सोऽन्तर्हृदयावकाशे वशीश्वरः सोऽधिपतिः समेषाम् ॥ ७४ ॥
 न चैष भूयानिह साधुकर्मणा नवा कनीयांस्तदसाधुकर्मणा ।
 सर्वेश्वरो भूतपौतिः स एककः सेतुलिलोकीधरणोऽस्त्यसंभिदे ॥ ७५ ॥

इति पदुपाधिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

षड्भावनाविवेके-सत्तासूत्रम् ।

१ विज्ञानज्ञाः सन्ति पैडत्र भावनाः सत्ता चिदानन्द इति त्रयी पृथक् ।
 त्रयी पृथक् कर्म च रूपनामनी पूर्वा स्थिता द्रष्टवि दृश्यगा परा ॥ १ ॥
 अस्तिर्हि सत्ता, यदि नास्तिरेषा, न स्यात्तदा द्रष्टवि दृश्यताधीः ।
 या ग्राहकग्राद्यकृतद्विखण्डा संवित् तदुज्ञासनिमित्तमस्तिः ॥ २ ॥
 समस्तशक्तिप्रवयो हि सत्ता ताः शक्तयोऽत्र प्रतिभान्त्यनन्ताः ।
 व्यूढासुशक्तिवय कासुचिद्या संसृज्यते धीरिह सैव सत्ता ॥ ३ ॥
 आसीनु यत्र प्रचये मृदस्तीत्येवं मतिस्तत्र हि शक्तयोऽन्याः ।
 संसृज्य भिन्नं प्रवयं सुजन्तीत्येवं घटोऽस्तीति विकल्पयामि ॥ ४ ॥
 अस्तीति पश्याम्युपलभिधरस्तिः सास्तिः स्वरूपं विषयोपलब्धेः ।
 द्रष्टा विभुः सास्तिरपीह विभवी सा निर्विशेषा च ततो न दृश्यम् ॥ ५ ॥

(१) सत्ता, चेतना, आनन्दः—कर्म, रूपं, नाम—इति षड् भावनाः ।

(८)

चेतनासूत्रम् ।

२ एकं यदा क्रामति भिन्नभिन्नं घटादिमर्थं विविन्दिक्षिणं शश्वत् ।
 यस्मिन् विकल्पा विषयोपरागात् तत्त्विर्विकल्पं हृदये चिदाख्यम् ॥ ६ ॥
 प्राज्ञोऽथ विज्ञानमिति द्विधा तत् प्राज्ञः स कामो विषयोपरकः ।
 विज्ञानमन्यत्पुनरात्मकामं निष्काममेतत् तदसङ्गमिष्टम् ॥ ७ ॥
 प्राज्ञः सकामः सहि सर्वकामो मुख्यं तु विज्ञानमकामरूपम् ।
 प्राज्ञे प्रविष्टं सह तेन कामेष्वायात्यसङ्गं न तदेषु लिप्तम् ॥ ८ ॥
 प्राज्ञस्त्वयं नित्यमनादिवासनावशेन कामव्यतिष्ठकविग्रहः ।
 उच्चावचैः संस्कियते स कामना क्रोधादिधर्मैर्हसति प्रवर्धते ॥ ९ ॥
 प्राज्ञो हि जीवः प्रतिपद्यते पुनः पुनर्भवं कर्मवशादनेकथा ।
 प्राज्ञो ह्ययं काममयः स तत्क्षये संपद्य विज्ञानमयोऽत्र लीयते ॥ १० ॥
 कामात्मकोऽव्येष चिदात्मरूपग्राही स द्रष्टृत्वमुपैति भासा ।
 तत्रैव तेजांस्यविलानि भूतान्युपाहितानि स्युरयं सजीवः ॥ ११ ॥
 यदैष कामक्षयतः प्रकामं विशुद्धविज्ञानमयस्वरूपः ।
 संपद्यते उसङ्गतया न कामासङ्किं पुनः सा खलु जीवमुक्तिः ॥ १२ ॥
 संपद्यते ब्रह्म यदैष जीवः कामैर्विमुक्तः सकलैः स तर्हि ।
 आनन्दमात्रो भवति प्रकाशो विज्ञानमानन्दमयं हि पूर्णम् ॥ १३ ॥

आनन्दसूत्रम् ।

३ आनन्द एष द्विविधः प्रतीतः प्राज्ञात्मना वाथ चिदात्मना वा ।
 प्राज्ञेन तुच्छा विषयेषु मोदप्रमोदसुप्रेमसुखा भवन्ति ॥ १४ ॥
 आसङ्किरूपा विषयोपरागात् कामात्मना ते प्रभवन्ति तुच्छाः ।
 तद्व्यक्तिकालाश्रितकाममेदान्मोदा अमोदा आप्रियाः प्रियाः स्युः ॥ १५ ॥
 वैज्ञानिको वास्तविकस्तु साक्षादानन्द उक्तः पृथगेषु मुख्यः ।
 त्रेधात्मनोऽप्रच्यवनात् तथास्या प्रक्षोभणात् तस्य च वर्द्धनाद्वा ॥ १६ ॥
 विज्ञानमात्मा द्विभितो विभुत्वात् प्राज्ञे भिते त्वायतने निविष्टः ।
 प्राज्ञाभिवृद्ध्या त्वभिवर्द्धते उस्य हासेऽल्पतामेति समे समः स्यात् ॥ १७ ॥
 विभुः स भूमापि मितिप्रमाणादानन्दरूपो भवति प्रशान्तः ।
 प्राज्ञस्य चानन्द इहायमात्मा तेनास्य नायं विषयोऽनु भावयः ॥ १८ ॥
 प्राज्ञस्तमः प्राप्य विहीयते चेत् श्रुणाति वा प्राप्यभयं तदानीम् ।
 जलस्य दोषात् प्रतिविम्बवत् सा चित्क्षोभमायात्यपचीयते वा ॥ १९ ॥
 दुःखं यदा प्रत्ययते ततस्तद्विरुद्धवृत्तिः सुखमस्ति तेन ।
 अप्रच्युतः शान्त इहायमात्मा नितान्तमानन्द इति प्रतीयात् ॥ २० ॥
 प्राज्ञोऽथवैषोऽभ्युदयं प्रपन्नो लोकप्रजावित्तयशःपशुभयः ।
 कर्मेण भूमानमुपैत्य पूर्वामानन्दमात्रामनुभूय धत्ते ॥ २१ ॥
 भूमोदये सोऽनु भवत्यसुं प्रागानन्दमात्मानमथातनोति ।

(६)

तस्माद्दनाद्यभ्युदये क्षणेनानन्दं प्रपश्यन्त तु पुनः स पश्येद् ॥ २२ ॥
 सुखं यदस्त्वात्मनि योगकाले पश्यामि तत्त्वाभत आत्मवृद्धिम् ।
 ततो विज्ञानामि सुखं स आत्मा प्राणेषु विज्ञानमयोऽस्ति योऽसौ ॥ २३ ॥
 सर्वो जनः कामयते हि सौख्यं प्रीणाति यत्कामयते तदेव ।
 यद्यात्मने कामयते उत्र कामान् कामः स आत्मैव ततः सुखं सः ॥ २४ ॥
 उपत्थवं दस्युभिरेष लब्ध्या खीपुत्रविज्ञाद्यखिलं विहाय ।
 आत्मानमादाय पलायते यं तस्मात् प्रियः सर्वत एष आत्मा ॥ २५ ॥
 आत्मा हि विज्ञानमयोऽयमस्ति तमेव चानन्दमयं प्रतीयात् ।
 तदित्थमानन्दचिदस्ति रूपास्ता भावना द्रष्टृगतः प्रविद्यात् ॥ २६ ॥
 प्रत्येककूटे किल कर्मरूपनामनां त्रयाणामथैककूटे ।
 स सच्चिदानन्दघनोऽस्ति यस्मात् तस्माच्च कूटस्थमिमं वदन्ति ॥ २७ ॥
 सत्त्वाप्रतिष्ठस्त्यखिलं हि विश्वं विज्ञानमेवास्त्यखिलं हि विश्वम् ।
 आनन्द एवास्त्यखिलं हि विश्वं तं सच्चिदानन्दमहं वदामि ॥ २८ ॥

कर्मसूत्रम् ।

४ अथ श्रयं कर्म च नामरूपं तत्कर्म या वस्तुनि शक्तिरस्ति ।
 तिवद् पाचनव्योषणातपमग्नौ यथा जले स्नेहद्रवत्वशैत्यम् ॥ २९ ॥
 कर्माणि सर्वेषु भवन्ति यस्मिन्नकर्म तद्वस्तु न किञ्चिदस्ति ।
 यस्योपयोगे विनियुज्यते तत्कर्मास्य तत् कर्म तु वस्तु मन्ये ॥ ३० ॥
 गतिः स्थितिर्वा शयनासनाद्याश्चेष्टा अमीषामपि सन्ति सर्वाः ।
 देशांश्च कालांश्च वहन् श्रवन्त्यो दीर्घा हि रेखा इव लम्बमाना ॥ ३१ ॥
 तान्येव कर्माणि वदामि येषां रूपं भवेदायतमित्थमित्थम् ।
 न यत्र सन्तानमुतप्रवाहं पश्यामि तत्त्वोपादिशामि कर्म ॥ ३२ ॥
 रेखा हि सा विन्दव एव कङ्गास्तां किन्तु रेखां न वदामि विन्दून् ।
 सा विन्दुभिर्भिन्नतया प्रतीता रेखास्ति मायैव तथैव कर्म ॥ ३३ ॥
 क्षणं क्षणं विन्दुवदेव मिन्नं तत्तद्वलं नश्यति जायते च ।
 न कर्म किञ्चित् पृथगस्ति रूपं पृथक् तु पश्यामि तदस्ति कर्म ॥ ३४ ॥
 न पाशर्वमानी भवतीह तिर्यग् मानी न विष्कंभ इहाक्षण्या वा ।
 विन्दुः समस्तेष्वखिलेषु सन्ति क्षेत्रे तु रेखा विविधाः प्रसिद्धाः ॥ ३५ ॥
 न निर्विशेषे क्षणिके वले स्युश्वेषाः स्थितीत्याशयनासनाद्याः ।
 बलं समं तेष्वखिलेषु किन्तु चेष्टा विशेषा इह कर्मसु स्युः ॥ ३६ ॥

नामसूत्रम् ।

५ नामानि संज्ञाकरणं यद्बद्धा जात्यादिशब्दाभ्युपपत्तिरस्मन् ।
 शब्दो विभागः सहि रूपकर्मविभागतः प्रत्ययगो विभिन्नः ॥ ३७ ॥
 डित्थोऽयमश्वोऽयमितीत्यमर्थैः शब्दा अभेदेन भवन्ति सिद्धाः ।
 सुसेष्वनेकेषु स एक एव प्रोद्भवते क्रोशति यस्य नामा ॥ ३८ ॥

यज्ञामतो वाऽभिचरन्ति कृत्या तमर्थमाक्रामति दूरतोऽपि ।
तं रूपदृष्ट्येव विदन्ति नामश्रुत्यापि तस्मादयमस्य भागः ॥ ३६ ॥

रूपसूत्रम् ।

६ स्वार्थाभ्युपेतेन्द्रियवृत्तिभागो रूपं ततो वस्तुनि दृश्यता स्यात् ।
न यस्य रूपं किमपि प्रपद्ये नैवास्ति तद्रस्तुनि मे प्रपत्तिः ॥ ४० ॥
पृथ्वीजलं वायुरथावलक्षं नीलं हरितपीतमथो कथायम् ।
तिक्कं खरः पेशलमाशुमन्दो दूरान्तिके सौषुपदौषुवे वा ॥ ४१ ॥
यत्किञ्च बुद्ध्या ध्रियते तदेषां रूपं मतं द्रष्टुरे दृश्ययोगात् ।
प्राणेन वा यद्विद्यतेऽस्य धर्मं तत्कर्म तच्चोभययोगसिद्धम् ॥ ४२ ॥

७ यद्रह्मं देवानकरोत् त्रिलोक्यां देवेभ्य पवेह विकारजातान् ॥
स्वं * तस्य रूपं तु पृथक् त्रिलोकातीतं परार्द्धं गतमन्यदासीत् ॥ ४३ ॥
नाम्ना च रूपेण च सर्वलोकांस्तान् प्रत्यवैद्वत्य पृथक् पृथक् तत् ।
नामानि रूपाणि न देवजानि लोकेऽपि लोकातिगतानि तानि ॥ ४४ ॥
नष्टं च नष्टं च तमर्थमेकं त्वन्यान्यरूपादिभिराहरामः ।
श्रद्धां न नश्यत्यथ नामरूपे नष्टे पुनस्ते न लभेऽत्र लोके ॥ ४५ ॥
ते लौकिके चेद् ध्वनिमत्र लोके स्थिते भवेतां क्वचिदर्थवत् ते ।
विद्वास्त्ययोर्न प्रभवं प्रयोगे गर्ति वियोगे तद्लौकिके ते ॥ ४६ ॥
तद् व्रह्मणस्ते महती इहाभ्ये तद्व्रह्मणस्ते महती च यक्षे ।
ज्यायस्तयो रूपमिदं वदामो नामापि रूपं निविति याज्ञवलक्षणः ॥ ४७ ॥
रूपात् पृथक् कर्म तु नास्ति येषां पञ्चैव तेषामिह भावनाः स्युः ।
तेष्वास्ति भाति प्रियनामरूपेष्वाद्यं त्रयं व्रह्म परे तु माया ॥ ४८ ॥
यथैव नामास्ति यथैव रूपं तथैव कर्मापि पृथग् वदामः ।
नष्टं यथा रूपमलीकवत् स्यात् तथैव कर्मापि विनश्यतीदम् ॥ ४९ ॥

अमृतसत्य-सूत्रम् ।

८ एतत् त्रयं चामृतसत्यमुक्तं प्राणोऽमृतं द्रष्टु तु तद्वयनेन ।
सत्येन संबुद्धमिमानि यक्षाणयभ्वानि तैर्द्रष्टुकृतं विचित्रम् ॥ ५० ॥
नाम्नो हि वाग् व्रह्म च साम चोक्यं रूपस्य चक्षुस्त्वय कर्मणस्तु ।
प्राणोऽयमात्मा तत एव तेषां द्रष्टुस्थितत्वं प्रतिपादयन्ति ॥ ५१ ॥

अभ्यवसूत्रम् ।

९ न कर्म किञ्चित् पृथगस्ति रूपाद् बुद्ध्या धृतं ह्येतदपि प्रपद्ये ।
कर्मेव रूपं यदि कर्म न स्यात् किं रूपमन्यद्वद् बुद्धिं स्यात् ॥ ५२ ॥
यद् दृश्यते तद्वयपि तस्य कर्म द्वे एव तस्मादिह नामरूपे ।
अभ्ये भवेतामिति कोचिदाहुर्नामापि रूपं तत एकमन्ये ॥ ५३ ॥

* नामरूपे-शतपथे ११ का. १ प्र. ११ वा.

(११)

“सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ।”

इति वृत्तन्ती श्रुतिरप्यनूचे नाम्नामिदं रूपनिवन्धनत्वम् ॥ ५४ ॥

स्पष्टं श्रुतिः कस्मै च नाम रूपं पृथक्कृतं चाप्यपृथग्वदेकम् ।

मिथः प्रवेशादविनाकृतत्वाद् व्रवीति तां केचिदुदाहरन्ति ॥ ५५ ॥ *

“नामेदं रूपत्वेन वृत्तरूपं रूपं चेदं नामभावेन तस्थे ।

एके तदेकमविभक्तं विभेजुः प्रागेवान्ये भेदरूपं वदन्ति ॥ ५६ ॥ ”

(वाक्यपदीपटीकोक्ता श्रुतिः)

प्रत्ययसूत्रम् ।

१० तदित्थमेतत् व्रितयं तु दृश्यं विज्ञानमानन्द उतापि सत्ता ।

एतत्र्यं द्रष्टृतदित्थमाभ्यां स प्रत्ययो यो ध्रियते द्विखराङः ॥ ५७ ॥

एतद्विज्ञानमनन्तमेकं यद् व्रह्म नित्यं तदिदं हि विश्वम् ।

नातः परं किञ्चिदिहास्ति सत्यं तद् व्राह्मणा व्रह्मविदो वदन्ति ॥ ५८ ॥

यद् व्राह्मणानां मतमेतदाहुः पुरातनं दिव्ययुगे प्रदृष्टम् ।

तदैव पश्याद् भगवान् महर्षिः प्रदर्शयामास हि याज्ञवल्क्यः ॥ ५९ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रत्ययस्फोटाधिकारे त्रिविकल्पे

नित्यविज्ञानसिद्धान्तः प्रथमो विकल्पः ।

इति सद्वादपक्षात्मकं व्राह्मणमतम् ।

* “त्रीणि ज्योतीर्णि त्रयः प्रकाशाः । योऽयं जातवेदा यश्च पुरुषेभ्वान्तरः प्रकाशः । यश्च प्रकाशयोः प्रकाशयिता शब्दाख्यः प्रकाशः । तत्रैतत् सर्वमुपनिवद्धं-यावत् स्थासनु चरिष्यु चेति”-इति वाक्यपदीय (१। १२) टीकायां पुरुयराजः श्रुतिमाह ।

अथ प्रत्ययाद्वैतविभर्णे त्रिविकल्पे—
क्षणिकविज्ञानवादः (असद्वादः) ।

आर्यसत्यचतुष्यम् ।

१ दुःखं * च दुःखोदयनं च मार्गो निरोध इत्थं तु चतुष्मन्ये ।
तुवन्ति दुःखायतने च मार्गो दुःखोदयश्चेति चतुष्मन्ये ॥ १ ॥
दुःखोदयेष्वायतनानि पूर्वे मार्गे निरोधं तु परे प्रवेश्य ।
चतुष्मन्तिभ्वन्ति वयन्तु पूर्वार्थेवार्यसत्यानि पृथग् वदामः ॥ २ ॥
पृथ्वी च वायुश्च जलं च तेजो रूपं च विज्ञानमिमानि सन्ति ।
षडिन्द्रियस्यायतनानि तेषां योगेन दुःखोदय इन्द्रियेषु ॥ ३ ॥

दुःखविवेकः ।

२ आनन्द एवाखिलमेतदुक्तं यद्वाह्नैस्तद्विन्दि न साधु विद्यः ।
स यत्साध्योऽस्ति निसर्गतस्तु स्याद्वेदना सर्वामेदं हि दुःखम् ॥ ४ ॥
संसारि यज्ञाम तदस्ति दुःखं तत्पञ्चधा स्यादिह रूपसंबो ।
संस्कारविज्ञानक्वेदनाश्च स्फन्धा इमे स्युः क्षणिकाणुलंघाः ॥ ५ ॥
पद्मभावना ब्रह्मविदो विदुर्या न तत्र सत्ता पृथगिष्ठते ऽर्थेः ।
सर्वार्थसन्ति द्युपाद्यामः स्फन्धान् हि पञ्चैव ततो वदामः ॥ ६ ॥

रूपस्कन्धो दुःखम् ।

३ स्वार्थाभ्युपेतेन्द्रियवृत्तिभागो रूपं ततो वस्तुनि वस्तुता स्यात् ।
न यस्य रूपं किमपि प्रपद्ये नैवापित तद्वस्तुनि मे प्रपत्तिः ॥ ७ ॥
पृथ्वीजलं वायुरथावलक्षं नीलं हरित्पीतमधो कपायम् ।
तिक्तं खरः पेशलमाशुमन्दो दूरान्तिके सौष्ठुवदौष्ठुवे वा ॥ ८ ॥
यत्किञ्च वुद्धया धियते तदेषां रूपं मतं द्रष्टुरि दशयोगात् ।
प्राणेन वा यद्वियतेऽस्य धर्मं स दृश्यसंसार इहात्मयोगात् ॥ ९ ॥

* दुःख, दुःखसमुदयः, निरोधः, मार्गः—इत्यार्थसत्यचतुष्यम् । पडायतनानां समुदयेऽन्तर्भावः । दुखं, समुदयः पदायतनं, मार्गः—हृति वा । निरोधस्य मार्गेऽन्तर्भावः ।

स्वर्णः, वेदना, तृष्णा, उपादानं, भवः, जातिः, जरा, मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ता—हृत्येवंजातीयानां सीगतसमयसिद्धानां भावनामप्येष्वेवान्तर्भावः । तृष्णाया वाक्याचेष्टोपादानम् । हा पुत्रेत्यादि प्रलापः परिदेवना ।

(१३)

संज्ञास्कन्धो दुःखम् ।

४ संज्ञा हि नामानि यतो यद्यच्छा जात्यादिशब्दान् प्रवदन्त्यभेदात् ।
संप्रत्ययो मिद्यत एष शब्देऽङ्गेखीहि रूपादपि कर्मणोऽपि ॥ १० ॥

संस्कारस्कन्धो दुःखम् ।

५ सत्त्वाप्रवृत्ती परिवृत्तिशक्ती च तुर्विधं कर्म तु संस्किया स्यात् ।
सत्त्वास्ति वृद्धिः किल संस्किया सा क्षणक्रिया संततिक्लसरूपा ॥ ११ ॥
शक्तिस्तु सा सत्त्वनिवन्धना भवेदर्थक्रियोत्पादनकारिता हि या ।
यतोऽन्यथा दृष्टव्यथान्यथा पुनः प्रवृश्यते सा परिवृत्ति संस्किया ॥ १२ ॥
कायस्य वाचो मनसश्च या गतिः प्रवृत्तिरेषा तदिदं चतुर्विधम् ।
कर्मेव संस्कार इदैष उद्भवत्यात्मीय आत्मन्यपि वा प्रवाहृतः ॥ १३ ॥
ये पुरायपापाद्यभिधा अदृष्टास्ते कर्मजन्यातिशया अनित्याः ।
ते धर्मरूपा इह संनिविष्टा नश्यन्ति काले परिपाकमासाः ॥ १४ ॥
ये वेदनास्कन्धनिवन्धनाः स्युः क्लेशा हि रागादय एवमन्ये ।
भवन्त्युपक्लेशगणा मदेष्वामानादयस्ता अपि संस्कियाः स्युः ॥ १५ ॥
सत्त्वा पृथक् केचिदुपासते तथा परे पृथक् कर्म विदुश्च तन्मतम् ।
न साधु मन्मो द्वयमप्युपास्महे संस्कारमेवोभयसंप्रदादिह ॥ १६ ॥

विज्ञानस्कन्धो दुःखम् ।

६ विज्ञानमिष्टं त्रिविधं स आत्मात्मीयं च संबन्ध उतानयोश्च ।
विज्ञानमस्त्यालयसंज्ञमात्मा सोऽहं तदालोचनमात्रमेतत् ॥ १७ ॥
तज्जिविशेषं विषयातिरिक्तं तत्रेतरेऽर्थाः प्रतिविभिताः स्युः ।
(इत्यात्मा)

७ आत्मीयमुक्तं त्रिविधं प्रमाणं प्रमेयमात्मायतनं च तेषु ॥ १८ ॥
प्रमाणमात्मीयमिदं चतुर्धा त्वालम्बनं वा समनन्तरं वा ।
नियामकं वा सहकारि वेति प्रवृत्तिविज्ञानमणीदमाहुः ॥ १९ ॥
नीलाभिधालम्बनतो हि नीलाकारो भवेत् प्रत्यय एष तत्र ।
या प्रत्यभिज्ञा समनन्तरं तत् प्रोद्बुद्धसंस्कारसमन्वयात्स्यात् ॥ २० ॥
नियामकं चक्षुरतोऽस्ति रूपेऽङ्गेखी रसप्रत्ययतो विभिन्नः ।
आलोकमात्रं सहकारि तेषां पूर्वत्रयं चित्तमुदाहरन्ति ॥ २१ ॥
अस्तीति धीर्णाम च रूपमेतत्रयं प्रमेयं धृतमात्मना यत् ।
कर्मेन्द्रियं धीर्णान्द्रियमेतदर्थं धर्मां मनस्यायतनानि विद्यात् ॥ २२ ॥
आत्मानमेषु त्रिषु सञ्चिविष्टं पश्यामि नातोऽन्यगतं तमीक्षे ।
तस्मात्तदात्मीयमिदं त्रयं स्यात् प्रमेयमेके त्विह चैत्तमाहुः ॥ २३ ॥
(इत्यात्मीयम्)

८ चित्तस्य चैत्तेऽप्ययमात्मनो वात्मीयेऽस्ति संबन्ध इदाविशेषात् ।
 अवग्रेद हावगमैखिधाऽसौ स्यात्तकलं रूपविधारणाख्यम् ॥ २४ ॥
 चित्तात्मनोः संमुखता च योगश्चावग्रहः संशयनं बुभुत्सा ।
 प्रमाणद्वयं तद्ग्रहतन्त्रियोगा निर्धारिणं चेति मताः पदोहाः ॥ २५ ॥
 आत्मीयभेदा विधिरप्यभेदे भेदेष्वभेदानुपपत्तिरुहः ।
 अथांशकत्यागवशाद्मुद्धेष्वज्ञानान्तिरसाववायः ॥ २६ ॥
 सम्बन्धतः प्रत्ययनं तदूर्ध्वं स्याद्वारणाऽस्यात्मनि दृश्यरूपा ।
 संस्काररूपे अपि नाम चेति त्रयं तदात्मीयमिदं पुनः स्यात् ॥ २७ ॥
 (इति संबन्धः)

वेदनास्कन्धो दुःखम् ।

६ दुःखं सुखं मोह इमा अविद्यास्ता वेदनास्ता अपि दुःखमेव ।
 सुखं तु दुःखस्थितिहासमाहुर्न वस्तुगत्या सुखमस्ति किञ्चित् ॥ २८ ॥

समुद्यविवेकः ।

१० दुःखं हि दुःखोदयदोष आत्मात्मीयत्वं संबन्धविशेषरूपः ।
 स स्यात्रिधा स्तम्भकृतौ तु मोहो द्रेषः प्रवेकेऽन्वयने च रागः ॥ २९ ॥
 लोभादयोऽन्येऽप्यनुयायिनः स्युस्तेषां ततो दुःखमुदेति भूयः ।
 स्कन्धेभ्य एभ्यः पुनरन्य एते स्कन्धाहि रागादिवशाद् भवन्ति ॥ ३० ॥
 ११ दुःखोदये दोष इह द्विधा स्यात् संप्रत्ययार्थोप निवन्धनोऽन्यः ।
 स योगपद्यात् क्रमिकात् योगात् तथैव हेतूपनिवन्धनोऽन्यः ॥ ३१ ॥
 यथाङ्गुरोऽजायत वीजहेतुः पद्धतात्वः स्युः समवायनोऽस्मिन् ।
 सहैव सर्वे समवेत्यरूपं संभावयन्ते समवेत्मेकम् ॥ ३२ ॥
 काठिन्यगन्धौ भवतः पृथिव्याः स्नेहो रसोऽङ्गव्योऽथ च तेजसः स्तः ।
 रूपोष्णते स्पर्शगती तु वायोः शब्दवकाशौ गगनानुपज्ञात् ॥ ३३ ॥
 सर्वं त्वतोः स्यादिति दुःखहेतुर्नपेक्षते चेतनयत्नयोगम् ।
 षड्धातुर्योगाद् युगपत्त वीजात्स्यादङ्गुरोऽयं समवायि हेतुः ॥ ३४ ॥
 अथाङ्गुरोऽजायत वीजतोऽस्यात् काण्डं ततो नालमतश्च गर्भः ।
 ततश्च शुक्रं तत एति पुष्पं ततः फलं चेति हि पर्ययाः स्युः ॥ ३५ ॥
 पर्ययहेतुः क्रमिकोऽयमुक्तः परेऽपि भेदा वहवो भवन्ति ।
 दुःखस्य दुःखं प्रभवस्ततस्तैः स्कन्धैविहीनं न जगत् क्वचित् स्यात् ॥ ३६ ॥

निरांधविवेकः ।

१२ तयोर्निरोधः प्रथते विमुक्तिः सादुःखदुःखोदयनातिमुक्तिः ।
 निर्वाणमायांति तदायमात्मानात्मीयसंबन्ध उदेति तस्मात् ॥ ३७ ॥

(१५)

मार्गचिवेकः ।

१३ दुःखं हि सर्वं क्षणिकं क्षणक्षयीत्येव ददा या प्रथतेऽत्र वासना ।

निरोधहेतुः सहि मार्ग उच्यते दुःखान्तमायाति हितेन सोऽध्वना ॥ ३८ ॥

विज्ञानमेवालयसंज्ञमात्मा तत्रैव सर्वा अपि वासनाः स्युः ।

तद्वासनानाशत आत्मशुद्धिः संमार्जनं तत् तत् एष मार्गः ॥ ३९ ॥

या वासना सा पुनरात्मरूपं ज्ञानक्षणप्रकमसंततिः सा ।

तद्वासना मार्जनतो निरोधः स्यात्संततेरात्मविनाश एषः ॥ ४० ॥

यदात्मनः सर्वमुदेति दुःखं तदात्मनाशादिह दुःखनाशः ।

दुःखप्रणाशः पुरुषार्थं इष्टस्तदात्मनिर्वाणमुशन्ति शिष्टाः ॥ ४१ ॥

स्पर्शस्तुष्णा दुःखं, शोकः परिदेवनाजरा मृत्यु ।

भव-जाति-दुर्मनस्तो-पादानं वेदना चेति ॥ ४२ ॥

सौगतसमये सिद्धा इतरेतरहेतुका एते ।

एषां यः संघातः सोपि निखिलदुःखसञ्जुदेय हेतुः ॥ ४३ ॥

उपसंहारः ।

१४ एवंविधं वौद्धमतं निर्दर्शितं मतेऽत्र वौद्धं सकलं निरुच्यते ।

बुद्धिर्दिवि विज्ञानमिमा हि बुद्धयः सर्वास्ततो वौद्धभिदं जगद्विदुः ॥ ४४ ॥

उत्पन्नपृक्तमवत् प्रवाहि बुद्धिक्षणानां स्वविभागभाजाम् ।

सन्तानधारा वहुधा प्रवृत्ता आभाति तदिश्वमसारमेतत् ॥ ४५ ॥

सर्वं तु दुःखं क्षणिकं स्वलक्षणं शून्यं च बुद्धः स पुराभ्युपागमत् ।

वौद्धरशेषवैरपि चादितस्यां मत्वा चतुर्थं तु कृतं चतुर्मतम् ॥ ४६ ॥

वैमायिकं माध्यमिकं च योगाचारश्च सौत्रान्तिकमित्थमन्याः ।

शाखाः क्रमादौद्धमते चतस्रोऽभूवन् प्रधाना अपरे च केचित् ॥ ४७ ॥

* द्विसहस्रान्दसकाले मध्यमिका नामतो नगरी ।

शिविजनपदे पुरालीनगरीत्येवाहुरध्युनैनाम् ॥ ४८ ॥

बुद्धस्य शाक्यसिंहस्यैतस्यां मतधरा वहवः ।

आसन् माध्यमिकास्ते सर्वं शून्यं गुरुक्षितः प्राहुः ॥ ४९ ॥

शून्यं विज्ञानात् परमिति वा वैज्ञानिकाः परे व्यवदन् ।

विषयाः सन्ति परोक्षा इति हि तृतीयाः परेऽकथयन् ॥ ५० ॥

* राजपूताने मेवाड उदयपुर राज्य में चित्तौड के किले से अनुमान ७ मील उत्तर “नगरी” नाम का शहर है वह बेदला के चौहान सर्दार की जागीर में है। यही ईस्वी सन् पूर्व की दूसरी शताब्दी के लगभग मध्यमिका नगरी कहलाती थी। वहां के उसी समय के तांबे के सिके मिले हैं जिनपर—“मध्यमिकाय शिविजन पदम”—यह लेख है। इसका अर्थ है—शिविदेश के मध्यमिका नगरी का शिक्का ।

घैभाषिकाश्चतुर्था गुरुवधनं शून्यमिति नातस्ये ।

घैभाषिकत्वमेषां स्वगुरुविरुद्धार्थभाषित्वात् ॥ ५१ ॥

घौड़ मते वा श्रमणे मते वा वैनाशिकत्वानुभवादभेदम् ।

इच्छन्ति केचिच्छिदचित्वमूलप्रभेदतो भेदमुशन्ति केचित् ॥ ५२ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रत्ययस्फोटाधिकारे त्रिविकल्पे क्षणिक-
विज्ञानसिद्धान्तो द्वितीयो विकल्पः ॥ २ ॥

इत्यसद्वादपक्षात्मकं श्रमणमतम् ।

अथ प्रत्ययाद्वैतविमर्शे त्रिविकल्पे—

आनन्दविज्ञानवादः । (सदसद्वादः)

अस्ति भाती ।

१ आनन्दतः सर्वमिदं प्रज्ञे द्वे तस्य रूपे भवतोऽस्तिभाती ।
 दुःखं हि शून्यं सुखमर्थसत्ता दुःखं ह्यविद्या सुखमर्थबोधः ॥ १ ॥
 न चोपलविधिः पृथगस्तितः स्यान्नास्तिः पृथक् संविदितोपलविधेः ।
 एकं तयोरवयभिवारतो यद्वयं तमानन्दसुप्रब्रवन्ति ॥ २ ॥
 आनन्दमव्याकृतरूपमाहुस्त्वस्यैव तु व्याकृतिरस्तिभाती ।
 द्रव्यं गुणः कर्म च तेऽस्तिभावा भात्या तु सामान्यविशेषभावौ ॥ ३ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां समवायः ।

२ एकैव सत्ता वहुभिर्विशेषैः पृथक्कृता तेन विभेददृष्टिः ।
 सत्तावहुष्वेकतया प्रतीतिर्विशेष एकत्र वहुत्ववुद्धिः ॥ ४ ॥
 भूमा तु सत्ता त्वयिमा विशेषः पश्यामि ताभ्यां समवेतरूपम् ।
 सोऽर्थो हि सामान्यविशेषतो यो द्रव्ये गुणादेः समवाय एकः ॥ ५ ॥
 व्यक्तिर्विशेषः किल जातिरेषा सत्ताऽऽकृतिस्तूभयभोगमात्रा ।
 जात्याकृतिव्यक्तिकृतः पदार्थः स खल्वसूषां समवायरूपः ॥ ६ ॥
 भूमा त्वयिन्ना ध्रियतेऽल्पतायां भूमनालिमापि ध्रियते विसरे ।
 ततिसद्वात्राऽऽकृतिरेतयावच्छिन्नास्तिमत् सत् त्रितयं तदाहुः ॥ ७ ॥
 कर्माणि सामान्यविशेषमेदाद् गुणाश्च द्रव्ये समवायमीयुः ।
 * इत्थं कृतेयः समवाय एकस्तमेव लोकास्तु पदार्थमाहुः ॥ ८ ॥
 वैशेषिके तत्र नये पदार्थाः पदित्थमेके प्रतियन्ति तत्र ।
 धर्मां अमीं कर्मगुणा विना तैर्द्रव्यं न सत्तां न विशेषमेयात् ॥ ९ ॥

भावाभावौ ।

३ यो भाष्यते तत्र हि भावशब्दो यः सत्तया भाव्यत पष भावः ।
 यो भावनाभिर्धियते स भावो भावा इमे यानिह भावयामः ॥ १० ॥
 त्रिधा हि भावा अपि भाति सिद्धा अप्यस्ति सिद्धा अपि तद्विद्विसिद्धाः ।
 सर्वान् द्विसिद्धानिह लोकयामस्तत्रांस्ति सिद्धानापि भाति सिद्धान् ॥ ११ ॥
 द्रव्यं गुणः कर्म च ते त्रयोऽस्त्वा भात्या तु सामान्यविशेषभावौ ।
 द्राभ्यां पुनस्तत्समवाय इत्थं भावा अभावस्तु विभागरूपी ॥ १२ ॥

* द्रव्ये गुणकर्मणां सामान्यविशेषाभ्यां ये समवायास्ते पदार्थाः—इति कणादसूत्रार्थः ।

(१८)

सदसद्भ्यामद्वैतम् ।

४ अस्तिर्हि सामान्यमथेह भातिर्गुणस्तदित्थं न तयोर्वहिष्टुम् ।
 अस्तिस्तु भात्याऽथ च भातिरस्त्या सिद्धधत्यतस्ते अपि युक्तरूपे ॥ १३ ॥
 यद्भाति सिद्धं यदिहास्ति सिद्धं यच्च द्विसिद्धं सदिदं समस्तम् ।
 असत्तु शृन्यं तदभावमाहुद्वैतं त्वसत्वादसतो न कल्पयम् ॥ १४ ॥

द्रव्यम् ।

५ गुणाश्च कर्माणि च यत्र सन्ति द्रव्यं तदुक्तं गुणकर्मभिन्नम् ।
 गुणेषु कर्मस्वपि वा गुणा वा कर्माणि द्रव्याग्यपि वा न सन्ति ॥ १५ ॥
 पृथ्व्यमवुतेजः पवनोऽन्तरिक्षं कालो दिगात्मा मन इत्यमूर्ति ।
 द्रव्याणि तेषामपि कालदिग्भ्यां तान्यस्ति सिद्धानि पराणि यानि ॥ १६ ॥

द्रव्यविशेषपरीक्षा ।

६ (१) द्रव्यं द्विधास्तीश्वरविश्वभेदाद् यदीश्वराख्यं तदिहैकमेव ।
 तदकियं निर्गुणमस्ति विश्वं त्वेनकरूपं सगुणं सकर्मम् ॥ १७ ॥
 निर्लक्षणं कर्मगुणानपेक्षं दिग्देशकालातिगतं विशुद्धम् ।
 रूपं यदस्तीश्वरमेतदाहुर्न भेदकं तत्र ततस्तदेकम् ॥ १८ ॥
 रूपं विशिष्टं गुणकर्मभिर्यत् सापेक्षमेतद्गुणकर्मभेदात् ।
 तत्त्वारतम्याच्च भवत्यनन्तं जीवाश्च मूर्तानि च तस्य भेदाः ॥ १९ ॥

(२) इत्येक आहुः पर आहुरेको दिग्देशकालैरपितोऽस्ति नित्यः ।
 विभुः स्वयम्भूरिह किञ्चिदर्थो द्रव्यं गुणैः कर्मभिरस्य भेदाः ॥ २० ॥
 द्रव्यं तु सत्तेव तदेकरूपं गुणाः पृथक् तेन पृथक्त्वमेषाम् ।
 द्रव्यात्पृथग्भूय तु ते गुणा वा कर्माणि वा सन्ति न भवन्ति नास्मिन् ॥ २१ ॥
 द्रव्याग्यनन्तानि न सन्ति, ये तु द्रव्येषु भेदाः प्रतिभान्ति केचित् ।
 ते चाश्रितानां गुणकर्मणां स्युः प्रभेदतोऽध्यासवशात् प्रतीताः ॥ २२ ॥

(३) केचित्पुनः प्राहुरिमानि सन्ति द्रव्याग्यनेकानि विलक्षणानि ।
 विभिन्नशक्तीनि सनातनानि स्वाभाविकास्तद्गुणकर्मभेदाः ॥ २३ ॥

(४) अन्ये विदुर्द्रव्यमिदं न किञ्चिद्गुणान् हि पश्यामि गुणातिरिक्तम् ।
 न प्राप्यते किञ्चन तेन मन्ये स द्रव्यशब्दो गुणकूट एव ॥ २४ ॥

(५) इत्थं विदुर्द्रव्यमनेकधाऽन्ये किन्त्वेष ऊचे भगवानुलूकः ।
 नित्यान्यनित्यानि च तानि कर्मगुणातिरिक्तानि वहूनि सन्ति ॥ २५ ॥
 आत्मा मनः कालदिशौ विहायाः वाय्वग्निपाथो वसुधा इमानि ।
 द्रव्याणि नित्यानि नवाथ वाय्वादयस्त्वनित्या अग्निसंघरूपाः ॥ २६ ॥
 नित्येषु नित्या गुणकर्मवत्ता न निर्गुणं निष्क्रियमस्ति द्रव्यम् ।
 अग्नानि वाय्वादिमनांसि मूर्तान्यन्यानि चत्वारि विभूनि सन्ति ॥ २७ ॥

गुणाः ।

७ मनस्यमी रूपरसादयो ये स्युः प्रत्ययांस्तान् प्रवदन्ति तेषाम् ।
 प्रयोजका वस्तुनि सन्ति धर्मा अतीन्द्रियाः केचन ते गुणाः स्युः ॥ २८ ॥
 गुणा वहिर्वस्तुनि सन्ति सर्वे पृक्स्य तैर्यं मनसो विकाराः ।
 ते प्रत्ययाश्चित्तगता गुणानां वहिःस्थितिः प्रत्ययगा विभाति ॥ २९ ॥
 आकारविस्तारगतिप्रकाराः केचिद्गुणा वस्तुषु वस्तुभूताः ।
 यथा प्रतीताः स्युरिमे तथैवाविशेषमर्थेष्वपि तान् प्रविद्यात् ॥ ३० ॥
 किन्त्वत्र रूपं रसगन्धशब्दस्पर्शा इमे वस्तुगता न धर्माः ।
 ते यौगिकाः सन्ति मनस्यमीषामुत्पादका वस्तुषु सन्ति धर्माः ॥ ३१ ॥
 या वेदना करणक्वेधतः स्यान्न करणके साऽपि तु सा मनःस्था ।
 तद्वेदनोत्पादकतीक्षणाताद्याः सन्त्येव धर्मा इइ करणकेऽपि ॥ ३२ ॥
 शोणं हारिद्रवस्त्वगुणीक्षणेन पश्यामि चेद्भूरि बृहत्करण ।
 पृथक् पृथक् तर्द्द भवन्ति दृष्टाः प्रत्यङ्ग्राना अवलक्षणर्णाः ॥ ३३ ॥
 तस्माद् गुणा वर्णरसादिसंज्ञा वैशेषिकाः सन्ति हि भाति सिद्धाः ।
 प्रयोजका ये तु गुणा अमीपां तत्संज्ञका वस्तुषु तेऽस्ति सिद्धाः ॥ ३४ ॥

८ वेगार्थितिस्थापकभावनाख्याः संस्कारभेदा गुरुता पृथक्त्वम् ।
 ह्यस्वत्वदीर्घत्वमयो महत्वाणुत्वे परत्वापरते द्रवत्वम् ॥ ३५ ॥
 हनेहोऽथ संयोगविभागसंख्या स्पर्शोऽथ शब्दो रसरूपगन्धाः ।
 अर्धमैवर्णी सुखदुःखयत्ता धर्म द्वेष इच्छेति गुणा अमी स्युः ॥ ३६ ॥

९ ह्यस्वत्वदीर्घत्वमयो महत्वाणुत्वे परत्वं च तथाऽपरत्वम् ।
 पृथक्त्वसंयोगविभागसंख्याः स्युभाति सिद्धाः अपरेऽस्ति सिद्धाः ॥ ३७ ॥
 यदस्ति सिद्धत्वमुशन्ति तेषामुल्कपूर्वा मुनयः पुराणाः ।
 दिक्कालवत् तन्मतमेतदेषां तत्कलसल्लक्षणमेषु भाति ॥ ३८ ॥

१० केचिद् द्रवत्वं द्विविधं वदन्ति संसिद्धनैमित्तकभेदतस्तत् ।
 भ्रान्तं जलेऽपि द्रवताऽग्नियोगदेवत्युल्को भगवानुवाच ॥ ३९ ॥
 द्रव्येण चक्षुः प्रथमं युनक्ति रूपेण पश्चादिति केचिदाहुः ।
 तद्भ्रान्तमेति प्रथमं तु रूपं स्वार्थं ततो द्रव्यमिदं प्रपश्येत् ॥ ४० ॥

कर्म ।

११ वदन्यथो कर्म तु पञ्चधा तथाऽपक्षेपणोत्क्षेपणके प्रसारणम् ।
 आकुञ्चनं वा गमनं च यान्यतो भिन्नानि तेषामिह संग्रहो मतः ॥ ४१ ॥
 इदं द्विधा कर्म वलं फलं च तद्वस्तु नित्यं वलमस्ति सिद्धम् ।
 यत्कार्यरूपं परिणम्यमानं तद्वाति सिद्धं तदनित्यदृष्टम् ॥ ४२ ॥

सामान्यविशेषौ ।

१२ सामान्यमस्ति द्विविधं परं यत् तां निविशेषां प्रवदन्ति सत्ताम् ।
 अथावरं यत् सविशेषमेतां जार्ति विदुर्जातिवहुत्वमाहुः ॥ ४३ ॥

न जातिरथोऽस्ति नरस्य द्रष्टुर्यदाकृतिर्थोरुदिताऽथ सेव ।
 उत्तिष्ठते चेन्मुहरेष तर्हि व्यक्तिपिवमां वक्ति प्रकल्प्य जातिम् ॥ ४४ ॥
 जातिर्हि धीरेव स धर्म ईक्षितुर्न वस्तुधर्मः सहि वस्तुतः पुथक् ।
 सोऽनागतातीतसमपिदूरकातिवाहितव्याक्षिसदक्षताग्रहः ॥ ४५ ॥
 द्रव्यं तदाकार इमौ तु धर्मौ तयोर्द्वयोर्योगवशेन सृष्टिः ।
 संभाव्यते प्रत्ययतः पृथक्त्वं न वस्तुतः साकृतिरेव जातिः ॥ ४६ ॥
 नास्त्येव जातिः प्रवदन्ति केचिद्द्विरेव जातिः प्रवदन्ति केचित् ।
 स्वतोऽस्ति जातिः प्रवदन्ति केचिज्ञातौ चिदुख्खाणि मतानि पूर्वे ॥ ४७ ॥
 किन्त्वीक्ष्यते ऽसौ भगवानुलूको वस्तुनि सन्ति विविधानि लोके ।
 अस्त्या च भात्योभयथा च सिद्धान्येषा तु जातिर्धियतेऽत्र भात्या ॥ ४८ ॥
 जातिर्विभिन्नाकृतिरस्य भिन्ना व्यक्तिश्च भिन्नेति वदत्युलूकः ।
 जातिः समानप्रसवात्मिका स्यात्तस्त्रिमस्त्याकृतिरङ्ग संस्था ॥ ४९ ॥
 स्पर्शादयो यत्र गुणा द्रवत्वं संस्कारमानौ घनता गुस्तवे ।
 यत्र क्रिया येन्द्रियतोऽभिनेया सा व्यज्यते व्यक्तिरतोऽस्ति सूर्तिः ॥ ५० ॥
 सत्वव्यवस्थाऽकृतिसत्यपेक्षा, व्यक्तिर्न सा व्यक्तिगणे तदैक्यात् ।
 जातिर्न सा भिन्नतया प्रतीतेरेकैकज्ञातौ वहुधाकृतीनाम् ॥ ५१ ॥
 य एकभावे पृथगात्मभावा नित्या अनित्या द्विविद्या विशेषाः ।
 तेनास्तिसिद्धा अपि भातिसिद्धास्ता व्यक्त्यस्तास्त्वगुच्छस्तुनित्याः ॥ ५२ ॥
 व्यक्त्याकृती जातिरपेक्षते सा जातिर्न चेन्मृद्वकोऽपि गौः स्यात् ।
 जात्याकृतिव्यक्त्य एकभूताः पदार्थ इष्टो न पृथक् त्रयः स्युः ॥ ५३ ॥

भावाभावाद्वैतम् ।

१३ विद्याप्यविद्या सदसच्च भावा भावाचिति द्वैतमिदं न शक्यम् ।
 न द्वैतेहेतुर्हि भवेदभावो भावः स एकस्त्वविशेषतः स्यात् ॥ ५४ ॥

१४ एतद्वि वैशेषिकदर्शनं तत् प्रोवाच पूर्वं भगवान् कणादः ।
 द्रव्यं गुणः कर्म च लक्षितानि परीक्षितान्यत्र विशिष्य विद्यात् ॥ ५५ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रत्ययस्फोटाधिकारे त्रिविकल्पे आनन्द-
 विज्ञानसिद्धान्तस्त्रृतीयो विकल्पः ॥ ३ ॥

इति सदसद्वादपक्षात्मकं मध्यस्य मतम् ॥

इति श्रीमधुमूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादे
 प्रत्ययस्फोटाधिकारः संपूर्णः ॥ १ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रथमं प्रस्थानं प्रत्ययविमर्शाख्यम् ॥ १ ॥

अथ प्रकृत्यद्वैतविमर्शं त्रिविकल्पे—

कर्मद्वैतसिद्धान्तः । (असद्वादः)

- १ एकं न यावत् परतो युनक्ति तावद्विकारा न भवेयुरस्मिन् ।
तस्माद्वि नैकं जगतोऽस्य मूलं संभाव्यते द्वैतमसुच्य मूलम् ॥ १ ॥
यश्यन्त इत्यं प्रवदनित केचित् द्वैतं न तत्साधु वयं तु विद्धः ।
असंभवं द्वैतमिदं द्वयोः स्याद् ध्वं विभागाय परं तृतीयम् ॥ २ ॥
एवं त्रयाणां च विभाजकं स्यात् तत्पञ्चमं चाप्यथ सप्तमं च ।
अनन्तमित्यं जगतोऽस्य मूलं भवेदसत् सद् द्वितयं तु न स्यात् ॥ ३ ॥
अथोऽनन्तं जगतोऽस्य मूलं नास्तीति चेत्तर्हि तदेकमेव ।
भवेदगत्या तत् एव विश्वं वभूव वायोरिव खण्डरूपात् ॥ ४ ॥
- २ ब्रह्मेति यद् ब्रह्म विदो वदन्ति हि ज्ञानाख्यमप्रच्युतमद्वयं रसम् ।
विश्वस्य मूलं तदसत् प्रतिक्षणं सतामसत्वादिदमच्युतं नहि ॥ ५ ॥
- ३ ज्ञानं शरीरप्रभवं, शरीरं ह्यग्रे न चासीदसदूर्ध्वतः सत् ।
प्रजायते तज्जडमेव पूर्वं पश्चात्जडं ज्ञानमिदं तु कर्म ॥ ६ ॥
- ४ आर्थर्वणे ब्रह्म विदुः स्वयंभु स्वयंवभूवेत्यसतोऽस्य भावः ।
प्रतीयते नैव पुरा यदासीत् तत् प्रादुरासीदिति कर्ममूलम् ॥ ७ ॥
- ५ ऋक्लसंहितायामदितिवृहस्पतिलौक्योऽसतोऽभूतसदितिस्म पश्यतः ।
ये तैत्तिरीया अपि याज्ञवल्क्यका ये तागिङ्गनस्तेपि तथैव तद्विदुः ॥ ८ ॥
- ६ यद्वाहाणे शंसति तैत्तिरीये मनोऽसतोऽसुज्यतहीति, येवा ।
अग्रेऽसदेवेदमशेषमासीत् ततः सदासीदिति वेदवादाः ॥ ९ ॥
- ७ सिद्धं ततः सर्वमिदं पुरस्तान्नासीत् तमः शून्यमिदं तदासीत् ।
तमस्तु तत् कर्मवलं ह्यसत् तत् ततः सदैतत् सकलं वभूव ॥ १० ॥ *

* देवानां पूर्वेयुगेऽसतः सदजायत ।

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ॥

(ऋ. मं. १०७२) (तम आसीत् तमसा गूढमग्रे इति च)

असद्वा इदमग्र आसीदसतो वै सदजायत ।

तदात्मानं स्वयंकुरुत तस्मात् सुकृतमुच्यते ॥

(तै. उ.)

इदं वा अग्रे नैवकिङ्चनासीत् । नद्यौरासीत् पृथिवी नान्तरिक्षम् ।

न सदेव असतोऽकुरुत । स्यामिति ।

(तै. ब्रा. २२६)

असतोधि अग्रेऽसुजात । अतः प्रजापतिमजायत ।

(तै. ब्रा. २१६)

* नैवेह किङ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया । अशनायाहि मृत्युः ।

तन्मनोऽकुरुत—आत्मन्वीस्यामिति । शतपथश्रुतिः ।

* “असदेवेदमग्र आसीत् तस्दासीत् । तस्मभवत् । तदाग्निरवर्तत”—

इतिताग्निरवर्ततः ।

(छां. उ. खं. १६)

८ कर्मेव विश्वं तदसत्सरूपं न ब्रह्मभिन्नं श्रमणा वदन्ति ।
सन्तान एव क्षणिकैः कृतो यः स शाश्वतत्वभ्रममूलमस्मिन् ॥ ११ ॥
तत्कर्मकर्माद्वियवादिनो मते शून्यं च दुःखं क्षणिकं स्वलक्षणम् ।
निःसारमेतन्न यदन्तरे रसः कुतश्चिदायाति वियाति मेघवत् ॥ १२ ॥

९ घटादिवस्तूनि न सन्ति तत्किया द्वष्टुर्न चासन्त्युपलविधर्दर्शनात् ।
स्थाने विरुद्धद्विसमन्वयोऽपि नो संभाव्यते सिद्ध्यति तेन शून्यता ॥ १३ ॥
जलं यथोऽप्यं भवति प्रयत्नतः शैत्यं तु यत्तापगमे स्वभावतः ।
तथेह यत्तात्सुखमेति नैति वा विनेहया दुःखमूपैति भूयसा ॥ १४ ॥
सर्वं ह्यगुणस्कन्धमयं प्रदश्यते स्कन्धाश्च कालेन भवन्ति भिन्नवत् ।
नारंभका व्यत्ययतोऽस्ति भिन्नता तस्मादधुवं सन्त्यगणोऽप्यगुणशः ॥ १५ ॥
निर्धर्मकत्वादिह लक्ष्यलक्षणे नस्तः स्वमेव स्वत एव लक्ष्यते ।
दिग्देशकालैरपि ते विलक्षणाः सर्वं इमे स्वलक्षणाः ॥ १६ ॥

१० सन्तानमीक्षे स तदन्तरेऽन्यस्तदन्तरेऽन्यः स तदन्तरेऽन्यः ।
तदन्तरे नान्तत एष रसमास्तम्भप्रमोन्तः स्थितसारशून्यः ॥ १७ ॥

११ नानाविधान्येव वलानि वायुवत् समन्वितान्येवमनन्वितानि वा ।
विक्षेपकामावरणानुभावितान्यन्योन्यमाघ्रन्ति तदुच्यते जगत् ॥ १८ ॥
यदूदश्यते तद्वलमेव दश्यते न दश्यते तत्र वलेन्तरे रसः ।
वलं वलेनैव हतं स्वयोगतः सुजात्यपूर्वं वलमेव तज्जगत् ॥ १९ ॥

१२ यदन्यदन्यद्वतीह तद्वलस्वभाव उक्तोऽथ वलं वलान्तरात् ।
स्थेमानमायाति हतं विलक्षणं भवत् तदेतद्वलमेव नो रसः ॥ २० ॥
समानवेगेन तु सर्वतो दिशं प्रधावदेव स्थिरमत्र दश्यते ।
बह्यः प्रतिद्वन्द्वितया सदैकदा दृष्टाः समानागतयोहि सा स्थितिः ॥ २१ ॥

१३ वलानि सन्ति क्षणिकानि नैकमप्यनेककालं ध्यियते तथापि तैः ।
रेखेव विन्दुप्रभवा वलैः कृता या संततिः सा स्थिरवद्विभाति नः ॥ २२ ॥
न तस्य मूर्तिर्न च तत्र देशो विन्दुं ततः शून्यमिति ब्रवीमि ।
तैर्विन्दुभिर्मूर्तिमतीह रेखा ततोऽसतः सद्भवतीति मन्ये ॥ २३ ॥

१४ दिग्देशकालैरुपकल्पते यत् तद्वस्तु च स्थानविरोधि यत् स्यात् ।
संबध्यते ब्रह्म तु नैव यत्ते रुणद्विन न स्थानमतो न वस्तु ॥ २४ ॥
सदस्ति सिद्धं किल भाति सिद्धं त्वसद्विभा यत् सदसत् तदुक्तम् ।
सत्तात्वसत्येव हि भाति सिद्धा ततोऽस्ति सिद्धान्यपि संत्यसन्ति ॥ २५ ॥

१५ इदं हि सर्वं श्रमणं प्रदश्यते यदस्ति तच्छाम्यति हि प्रतिक्षणम् ।
न जातु विश्राम्यति न त्वकर्मकृत् स्थिरं तदित्थं श्रमणः प्रचक्षते ॥ २० ॥
करणेविदेवं सुगतश्च कोकुलो विरोमकश्चापि तथा मतानुगाः ।
इत्यात्मनास्तित्वमुपासते उसतामर्थकियां च वदन्त्यकर्तृताम् ॥ २१ ॥

अष्टादशैषां च निकायभेदा अवान्तरानेकविचारभेदात् ।
 भवन्ति तानत्र न दर्शयामो मुख्यार्थसंदर्शनमात्रकामाः ॥ २२ ॥
 न एव मतं यैः समये पुनः पुनः प्रवर्तितं ते सुगतास्तु सप्तधा ।
 स्मृताविपश्यी च शिखी च विश्वभूस्तथा ककुच्छन्द उताथ काञ्चनः ॥ २३ ॥
 पष्ठोऽभवत् काश्यप एष सप्तमो यः शाक्यसिंहः प्रथितः सगौतमः ।
 बुद्धा इमे स्युः श्रमणाश्च ते मतास्ते नास्तिका नास्ति सुखं हि तन्मते ॥ २४ ॥

थ्रमणा वातरसना आत्मविद्याविशारदा: ।
 कर्मतन्त्रप्रणेतारे नव त्वच्ये न नास्तिकाः ॥ २५ ॥
 कैविर्विरिन्तरिक्षः प्रवृद्धः पिष्पेलायनः ।
 आविर्वांत्रोऽथ द्रुमिलश्चमैसः कर्मभाजनः ॥ २६ ॥
 विदेहस्याजनाभस्य मिथिलेशस्य संसदि ।
 अभयप्रापकं कर्म्म योगमेते न्यदर्शयन् ॥ २७ ॥ (भागवते ११)

इति सदसद्वादस्य प्रकृत्यद्वैतविमर्शे कर्माद्वैतसिद्धान्तः पूर्णः ।
इत्यसद्वादरूपं वै नाशिकमतम् ॥

अथ प्रकृत्यद्वैतविमर्शे त्रिविकल्पे—

ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः । (सद्वादः)

१-रसोपपादन-प्रसङ्गः ।

ये ब्राह्मणा ब्रह्मविदस्त आहुर्ब्रह्मैव विश्वं न तु कर्म किञ्चित ।
सनातनं ब्रह्म सनातनं तद्विश्वं कथं कर्म भवेदसारम् ॥ १ ॥
तद्ब्रह्म ब्रह्माद्वयवादिनो मते पूर्णं सुखं शाश्वतिकं विलक्षणम् :
तज्जश्शणं कर्म ततो विलक्षणं भवन्न नास्तीह परोवरीश्वत् ॥ २ ॥

२ ब्रह्मत्वमत्वा यदिदं बलान्तरा हतं बलं स्थेमगतं तु मन्यसे ।
स्थेमातुकोऽसौ न बलं चिरत्वतो रसः समृत्युप्रमथे प्रकाशते ॥ ३ ॥

३ निरन्तराणेयेव बलानि सन्ततिर्निरुच्यते किन्तु न सन्ततिर्वलम् ।
परोवरीणाहि वहुक्षणैकिका कथं बलं नाम भवेद्रसोहि सः ॥ ४ ॥

४ जलस्थधारा करकादिकल्पा शिल्पाभिरामास्ति तदत्र शिल्पम् ।
सा रम्यता तत्पतनं च धारा जलं बलं चेति बलं पृथक् स्यात् ॥ ५ ॥
रूपेषु योगेषु तथा प्रतिष्ठा स्वेषां प्रभेदा बलभेदित्याः ।
संयुक्तरूपं तु यदस्ति तेषामेकं तदेकत्वमिदं कुतोऽस्ति ॥ ६ ॥
तेषां विधर्ता मम वुद्धिरेका तथैकया संग्रहणात्तु तेषाम् ।
एकत्वमायातमियं च वुद्धिर्वलं बलैकत्वमिदं ततः स्यात् ॥ ७ ॥
थियो वहुनां युगपत् प्रभिन्ना गृह्णन्ति काले न च ताः स्युरन्याः ।
अथापि रूपं ग्रियते तदेकं न वुद्धिभेदादिह वस्तुभेदः ॥ ८ ॥
तस्मात्प्रभिन्नेषु बलेष्वभिन्नत्वद् बलेष्वनेकेषु यदन्तरेकवत् ।
परस्परायुक्तवलस्वयोगकृद् यदीक्षयते सोऽस्ति बलेतरोरसः ॥ ९ ॥

५ अथोच्यते यद्वलभेद सा स्थितिः समानवेगेन हि सर्वतो दिशम् ।
गच्छत् स्थिरं भाति बलान्त्र तत्पृथक्तदप्यविज्ञान्यमिव प्रभाषते ॥ १० ॥
गतिर्वलं तच्च बलान्तरेणाप्रणोदितं नोदयते कदाचित् ।
न नोदना दिङ् नियमानपेक्षा तत्सर्वदिश्या गतिरेव नोस्ति ॥ ११ ॥
सा सर्वदिश्या गतिरस्ति चेत् तदा स्यात् सर्वदा सर्ववलैः प्रणोदिता ।
सर्वैवलैरप्यथवा न नोदिता सा नित्यसुस्था पृथगिष्यतां रसः ॥ १२ ॥

६ गतिस्त्रिधा स्यादपि वर्धमाना प्रशीयमाणाथ परा स्थिरापि ।
गतेर्गतिस्तेन भवेत् प्रतीता गतेर्गतिं वेग इति वृत्वन्ति ॥ १३ ॥
यदा समत्वं विषमत्वमाहुर्गत्यां तदेतच्च विचारशून्यम् ।
एका गतिस्तत्र क्याथ कस्या वैषम्यसाम्ये वद संभवेताम् ॥ १४ ॥

(२५)

क्रमेण वेगो हसति क्रमेण प्रवर्ज्जते वा स समक्षिराय ।
 अर्वागगतिस्तेन परागगतिर्वा विना गतिवास्ति गतिस्त्रिवैवम् ॥ १५ ॥
 गतौ स्थिरत्वं तदिदं तु कस्मात् पराकृत्वमर्वाकृत्वमपीह कस्मात् ।
 त्रैविध्यमेतदपेक्षयसिद्धं गतेः पृथक् सोऽस्ति रसः स आत्मा ॥ १६ ॥

७ गतौ स्थितिर्नामरसः समन्वितो न चेन्द्रवेत्तर्हि गतिः कथं भवेत् ।
 स्थितोऽत्र गमयेयुगपतस्थितो भवेत् स्थितः सदाऽसौ नपथिस्थितो भवेत् ॥ १७ ॥
 वेगस्य निर्धारणमस्ति कालतः प्रदेशतश्चैष यदात्पकालतः ।
 बहून् प्रदेशान् कमते तदाधिको मन्दोऽल्पप्रदेशान् बहुकालतो यदि ॥ १८ ॥
 तद्वेगमानं क्रियते यतो यतः कालः सदेशः सरसः पृथक् भवेत् ।
 कालेन मेयं बलमेव चक्षते विचक्षणः केचन काललक्षणम् ॥ १९ ॥

८ रसोबलं नास्ति बलक्षयोदये बलाश्रयस्यास्य रसस्य दृश्यते ।
 तदस्थितामार्गवदेकधा रसो बलानि तस्मिन् पथिकानि भिन्नवत् ॥ २० ॥

९ उच्छ्वायमानान्यपि च क्षणं क्षणं पुनर्भवन्त्येव भवन्त्यनुक्षणम् ।
 असन्त्यपीमानि तु नो न सन्ति यत् सवै रसोऽस्मिन् क्षणिकोहिनास्ति सः ॥ २१ ॥

१० विन्दुर्दिंधाऽदेश सदेशमेदाद् रेखात्वदेशादिति ये वदन्ति ।
 तत्कल्पनामात्रमसारमेषां वचः स विन्दुर्हि मनो विलासः ॥ २२ ॥
 अस्त्येष विन्दुर्यदि तर्ह्यसत्यं कथं भवेत् किञ्च तदात्थ तत्सत् ।
 विकल्पवृत्त्या यदि तत्र सत्ता मनः सदेतत्र तदान्यदेतत् ॥ २३ ॥

११ विन्दुः स यस्मिन्नाहि देशकालौ तैर्विन्दुभिर्या भवतीह रेखा ।
 ततो न देशो ह्युपपद्यते इस्यां किन्तव्यस्ति देशः सरसो मतो मे ॥ २४ ॥
 अनाधनन्ता इहता अनन्ता रेखा न कैरभ्युपगत्तुमर्हाः ।
 ताश्च प्रदेशा अपि स प्रदेशाः स एव देशो जगतो रसः सः ॥ २५ ॥
 स चाणिमा विन्दुरथैव भूमा निःशेषविन्द्रात्मकसर्वरेखाः ।
 दिग्देशकालापरिमेयरूपः स एक एवास्ति रसः सदेशः ॥ २६ ॥

१२ अनाश्रयं कापि वलं न दृश्यते बलाश्रयं चेदथ तद्वलं पुनः ।
 बलाश्रयं स्यात्तदिहान्ततो वलं यदाश्रितं तत्र वलं रसोहि सः ॥ २७ ॥

१३ वलं हि कर्मात्मकमप्रतिष्ठितं स्वभावतो विक्रियते प्रतिक्षणम् ।
 ततः प्रतिष्ठातुमिदं न संभवेद् विनारसेन स्वमहिम्नि तद्वलम् ॥ २८ ॥
 तस्मादिदं यत्र वलं प्रतिष्ठितं विलक्षणत्वं जनयत् प्रदृश्यते ।
 अकर्म तद्रूपमवश्यमिष्यते इध्यस्तं तु कर्मानृतमत्र भासते ॥ २९ ॥

१४ निस्तारतस्यं न विशिष्यगस्यं पाप्मातिरेकाच्च तदस्ति रम्यम् ।
 परेऽवरेवाथ परावरे वा परात्परं गूढमिदं विदन्ति ॥ ३० ॥

२-सृष्टिप्रतिवादप्रसङ्गः ।

१५ एको न यावत् परतो युनक्ति तावन्न सृष्टिभवतीति वक्ति ।
 नास्त्येव सृष्टिस्तु वयं वदामः सृष्टस्य भूमन्यस्ति हि नावकाशः ॥ ३१ ॥

स्तव्यं तु भूम्नास्ति जगत् समस्तं न चाणुमात्रं क्वचिदस्ति शून्यम् ।
 सुष्टुं त्वपूर्वं वद कुत्र तिष्ठेत् पूर्णं विश्वन्ध्यादिह पूर्णमन्यत् ॥ ३२ ॥

१६ अथास्ति शून्यं वहु चान्तरान्तरे तत्रावतिष्ठेत नवं नवं यदि ।
 तदाप्यवश्यं परिपूर्णतेऽदये सुष्टुः कदाचित् प्रतिवन्धिता भवेत् ॥ ३३ ॥

१७ ब्रह्मागडमेकं जगदहिः तद्विदिः शून्यप्रदेशा अपि सन्ति भूयसा ।
 सुष्टुरपूर्वैवहुभिः पुनः पुनः प्रवर्द्धते ऽगडं यदि सर्वतो दिशम् ॥ ३४ ॥
 तदप्यविज्ञान्यमिवात्थ तद्विद्विष्टुसीमैव न निश्चिता स्थात् ।
 यद्वद्वश्यतेऽगडं तदेणु क्वासीद् वर्धिष्यते ऽस्मादिति कः प्रतीयात् ॥ ३५ ॥

१८ उत्पद्यते यावदनारतं तद् विलीयते तावदनारतं तत् ।
 न वर्द्धते नापि विहीयते ऽस्मादित्याहुरेके च तदप्यसाधु ॥ ३६ ॥
 यावत्तुरासीदपि तावद्वृद्धं नातस्तदूनं न च वातिरिक्तम् ।
 इत्युच्यते चेत् किमिदं तदेकं किं तच्चहर्पं परिवर्तते यत् ॥ ३७ ॥
 रसः स एकः परिवर्तते ऽस्मिन् वलं तदित्यं द्विविधं यदात्थ ।
 उत्पद्यते ऽन्यच्च विलीयते ऽन्यच्चवं वृथा सुष्टुमिमां तदास्य ॥ ३८ ॥
 अमूर्तमूर्तव्यतिरिक्तस्पादक्षेयतो ऽनिर्बचनीयते ऽर्थात् ।
 अमूर्तमूर्तात्मकविश्वमेतत् संभावयते तत्र हि सुष्टुशब्दः ॥ ३९ ॥
 सौक्षम्यं गतः सूक्ष्मतमस्वरूपात् स्पौलये ततः स्थूलतमाच्च सौक्ष्मये ।
 सोऽर्थः स्वभावात् परिवर्तते ऽस्मावस्थान्यतासुष्टुरिति प्रसिद्धा ॥ ४० ॥
 किन्तव्यस्य यद्वास्तविकं स्वरूपं तदेव नानास्थितिभिः प्रपद्ये ।
 स्वमस्य रूपं परिवर्तनं चतु तदान्यतो ऽन्यस्य न सुष्टुरिस्ति ॥ ४१ ॥

१९ आपः पृथिव्यां रसरूपतः स्थिता धूमात्मनापः पृथिवीत उत्थिताः ।
 श्रद्धान्तरिक्षे दिवि याति सोऽमतां पर्जन्यमागत्य स याति वृष्टिताम् ॥ ४२ ॥
 वृष्टिभवत्यज्ञमिहोवर्णान्तरे तासुनिरेतः स पुमान् वधूदरे ।
 शिरशुर्युवा स स्थविरो विषद्गतः क्षितिं गतो ऽप्येति रसात्मनाऽन्ततः ॥ ४३ ॥
 रसः पृथिव्युतियत उद्भिर्द्विरः स्वन्धः ग्रशाखा विटपो दलोच्ययः ।
 पुष्पोद्भ्रुः भीविगमः फलोदयः शोपो ऽतिजीर्णः क्षितिरेत्यसौ रसः ॥ ४४ ॥
 यत्तावदेकं रससंज्ञमुक्तं तत्रैव तत्कर्म च नामरूपम् ।
 तदस्तुशून्यं प्रतिभाति भूयो नोत्पद्यते वस्तु विलीयते वा ॥ ४५ ॥
 यो ह्यत्रसारः प्रतिवस्तु दश्यते रसः सनित्यो न विलीय जायते ।
 यज्ञायते तत्र विलीयते पुनर्न वस्तु तन्मायिकमेव भासते ॥ ४६ ॥
 वस्त्रेकमेव प्रतिपद्यते ऽन्यथाऽन्यथा नवीनं तु न जायते पृथक् ।
 एकस्य तत्कर्मणि नामरूपयोर्व्यत्यासतो ऽवस्थितिरस्ति मायिकी ॥ ४७ ॥

३-मायावाद-प्रसङ्गः ।

२० यदत्र किञ्चित् क्षणिकं समीक्ष्यते तदभ्वमुक्तं तदु यक्षमुच्यते ।
 रूपं च तन्माम च कर्म चेतिहि ब्रयं ततो ऽन्यत्परिवर्तते नहि ॥ ४८ ॥

(२७)

कुतस्तदायाति कुतो वियाति वा न तद्यथावत् प्रतिपद्यते यतः ।
 पूर्वं च नासीत् परतो न दृश्यते ततोऽस्ति मायैव वलं न वस्तु तत् ॥ ४६ ॥
 रूपाणि नामानि च तानि कर्माण्येतानि यस्य प्रभवन्ति भूयः ।
 पदेकं मतैः परिवर्त्तभानैरुद्दिश्यते तेषु स पव सारः ॥ ५० ॥

२१ यद्रव वीक्षे परिवर्तनं क्वचिज्ञाकस्मिन्कं तन्नियतं तु दृश्यते ।
 सर्वेत्र सेयं नियतिः सनातनी समानभावेन विभाति सुस्थिरा ॥ ५१ ॥
 सर्वं नियत्यां परिवर्तनं धृतं स्वयं तु नेयं परिवर्तते क्वचित् ।
 तां विचिम सत्यं स रसो न तद्वलं स्थिरं हि रूपं परिवर्तनात्मकम् ॥ ५२ ॥

२२ पश्यन्ति हि व्योमतलं सुनीलं चान्तर्विलं प्रान्तनतं तदूर्ध्वम् ।
 मन्यामहे खिन्त्वतलं विशुद्धं समं समन्तादविकाररूपम् ॥ ५३ ॥
 तथैव पश्यन्ति हि कर्म घोरं क्षीणं त्वणीयः क्षणिकरनेकम् ।
 तदेव तु ब्रह्म वदामि शान्तं भूमानमक्षुद्धमुदारमेकम् ॥ ५४ ॥

२३ सदस्ति सिद्धं किल भाति सिद्धं त्वसद्विद्धा यत् सदसत्तदुक्तम् ।
 भातिस्तु सत्येव मतास्ति सिद्धा तद्वाति सिद्धान्यपि तानि सन्ति ॥ ५५ ॥

२४ स विश्वकर्मा खलु भौवनः प्राक् सतः सतः श्रावयतीह सृष्टिम् ।
 “योनः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्यासउज्जान” । (तै.सं.ठादि। २।३)
 * ये तैत्तिरीया अपि याज्ञवलक्ष्या ये तारिडनस्तेषि तथा तदाहुः ।
 असत्प्रवादं वहु गर्हयित्वा सतः सतां सृष्टिममी वदन्ति ॥ ५७ ॥

२५ सर्वं जगद् ब्रह्मणमेव वर्तते ब्रह्म प्रतिष्ठा प्रभवः परायणम् ।
 ब्रह्माविनाशीत्यविनाशि दृश्यते विश्वं न्विति ब्रह्मविदः प्रचक्षते ॥ ५८ ॥
 “एव नियो महिमा ब्रह्मस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कर्तीयान् ।
 तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा जिष्यते पापकेन” ॥ ५९ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रकृत्यद्वैतविमर्शे—

ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः ॥

इति सद्वादरूपं ब्रह्मणमतम् ॥

* असक्रेव सभवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्तिब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेन ततोविदुः ॥
 (तै. उ.)

असद्वा इदमग्रआसीत् । किं तदसदासीदिति । कृष्णो वाव तेऽग्रे इसदासीदिति
 (शत. ६।१।१)

सदेवसौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुः—असदेवेदमग्रआसी—
 देकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायेत् । कृतस्तु खलु सौम्यैव स्यादिति होवाच—
 कथमसतः सज्जायेतेति । मत्वेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।
 (छां. उ.)

अथ प्रकृत्यद्वैतविमर्शे निविकल्पे—

द्वैताद्वैतसिद्धान्तः (सदसद्वादः) ।

- १ येषामसद् ब्रह्म भवन्त्यसारात्मानो भ्रुवं ते स्वयमप्यसन्तः ।
ब्रह्मा विनाश्यस्ति सदेति येषां मतिः स्थिरात्मान इमे हि सन्तः ॥ १ ॥
- २ यथा अखण्डावृतमर्कमण्डलं पृथग् दर्शेहा स्पृशतां न जायते ।
सूर्योस्ति धरिवमिहापि कर्मणाऽवृतेऽमृते धीरतां न जायते ॥ २ ॥
तदभ्रखण्डावृतदृष्टिमण्डलं न संस्पृशत्यत्र तदर्कमण्डम् ।
रविन चेत्तर्हि तदभ्रमण्डलं कथं तमस्याकलयेत् तमोमयम् ॥ ३ ॥
तत्कर्मदोषावृतदृष्टिमण्डलं न ब्रह्म तद्व्यापकमाशु पश्यति ।
न ब्रह्मचेत् कर्मनिराश्रयं कथं स्थितं भवेत् कस्य च संस्क्रिया भवेत् ॥ ४ ॥
तदूब्रह्म तस्मात् पृथगिष्यते भ्रुवं तत्रैव तत्कर्म समस्तमास्थितम् ।
उदेति तत्रैव च तिष्ठति क्षणं लयं च तत्रैव तदेति खण्डशः ॥ ५ ॥
- ३ ब्रह्मासृतं पूर्णमखण्डमद्यं शान्तं शिवं शाश्वतिकं तथा त्रयम् ।
अनादि चानन्तमसङ्गमव्ययं तन्निर्गुणं निष्कलमेकमक्रियम् ॥ ६ ॥
भ्रुवं बलं तु क्षणिकं प्रदेशवत् धोरं मितं शून्यमनेकमल्पवत् ।
प्रतिक्षणापूर्वमिति स्वलक्षणं क्रियात्मकं भूरिकलं महागुणम् ॥ ७ ॥
- ४ रसोऽसृतं नामवलं तु सृत्युर्बलं न चेत् स्याद् रस एव किं स्यात् ।
रसो न चेत्स्यात् कबलं तु तिष्ठेत् तस्मादिमौ नित्ययुतौ हि धर्मौ ॥ ८ ॥
- ५ न चासतः संभवतीह भावः सतोऽभ्यभावो न मतः कर्थंचित् ।
प्रदृश्यते तूभयधाऽपि तेनासृतं च सृत्युं च पृथग्द्विधादुः ॥ ९ ॥
- ६ स्थितिर्न यत्रास्ति तथा न गच्छुद् गतिर्न यत्रास्ति न चा स्थितं तत् ।
एकात्मकं तत्परिवर्तशीलं विरुद्धधर्मद्वययोगि मर्त्यम् ॥ १० ॥
- ७ वेगेन धावन्नपि तत्र तत्र स स्थिरः स्थिरः सन्नयमत्र धावति ।
स्थित्याच गत्या युगपत् स युज्यते ततस्तयोर्योगकृतः स सिद्ध्यति ॥ ११ ॥
- ८ प्रातिस्थिको वस्तुनि यः प्रतीतो विस्तार पषोऽत्र तदन्यवस्तु ।
कदापि नैति प्रतिरुद्धधर्मा नातो बहिर्यान्ति स तस्य देशः ॥ १२ ॥
घटस्य नाशोऽपि घटस्य बुद्धिर्न नश्यतीयं चद तत्र बुद्धिः ।
कं गृहती तिष्ठति योऽत्र बुद्धेर्गात्मः स विज्ञानमयो घटः स्यात् ॥ १३ ॥
बहिर्वटस्यान्तरितो घटोऽयं भवेत् प्रतिष्ठा सहि तत्र तिष्ठेत् ।
तदान्तरं ज्ञानमयं प्रतीयात् तस्मिन् घटः कर्ममयोऽस्ति वाहाः ॥ १४ ॥
वाहाः घटोऽन्योऽन्तरितो घटोऽन्यो वाहास्तु नाशयोऽन्तरितो न नाशयः ।
यथान्तरं पश्यति कुम्भकारस्तथा विनिर्माति बहिर्घटं सः ॥ १५ ॥

(२६)

ज्ञानात्मकुरुम् मनसा दधानो वलं प्रयुड्के स यथा मृदेषा ।
 पात्रेऽस्त्वुवद् ज्ञानघटस्य तस्याकृतौ प्रतिष्ठां लभते प्रचिश्य ॥ १६ ॥
 यदा घटं पश्यति कोऽपि तर्हि स्वान्ते न गृह्णाति स आन्तरं तम् ।
 रूपादिकं प्रात्ययिकं तथाक्षैर्गृह्णाति सन्तं न तु बाह्यर्थम् ॥ १७ ॥
 योऽत्रान्तरे बाह्यघटस्य कर्म्मद्वारान्वयस्तां प्रवदन्ति सत्ताम् ।
 बाह्य घटे चान्तरितस्य दण्डिद्वारान्वयो यस्तदमुष्य भानम् ॥ १८ ॥
 कर्मानुरोधेन विभाति सत्ता ज्ञानानुरोधेन तदस्ति भानम् ।
 तस्मादिमे यिश्वजननिरूपे न ज्ञानकर्मव्यतिरेकतः स्तः ॥ १९ ॥

६ सदस्ति सिद्धं किल भाति सिद्धं त्वसद् द्विधा यत् सदसत्तदुक्तम् ।
 अस्तिर्हि भात्याऽनिद्विभातिरस्त्या तस्मादिदं सर्वमसत्त्वं सच्च ॥ २० ॥

१० यदुक्तमानन्त्यमनर्थमस्मिन् द्वैते न तत्साधु चतुर्भिरेव ।
 सिद्धेख्याणां हि चतुर्थमेवं तृतीयमेषां तु विभाजकं स्यात् ॥ २१ ॥
 अथापियद्वूपमियं हि माया सैषा तृतीयैव विभाजिका स्यात् ॥
 माया सती चाप्यसती न सत्त्वं न वा पृथक्त्वं द्वितयादमुष्मात् ॥ २२ ॥
 रूपं हि तत्सत् तदसत्त्वं रूपं रूपा हि रूपस्य पृथक्त्वासिद्धिः ।
 कुतस्तदानन्त्यमथो तृतीयं कुतः स्वतो द्वैतमिदं हि सिद्धम् ॥ २३ ॥

११ वैनाशिका नास्तिकसंज्ञकास्ते येषां विनश्यत्स्वविनाशि नास्ति ।
 स ईश्वरो नास्त्यविनाशि संज्ञस्तदङ्गवेदोऽप्यत एव नास्ति ॥ २४ ॥
 अथास्तिकास्ते प्रभवन्ति येषां गृदं विनश्यत्स्वविनाशि चास्ति ।
 ततोऽविनाशी परमेश्वरोऽस्ति वेदश्च तस्य प्रतिपत्तिरस्ति ॥ २५ ॥

इति दैताद्वैतवादाद्यः सदसद्वादपक्षस्तृतीयो विकल्पः ॥

इति मधुसूदनविद्यावास्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादे
 प्रकृतिस्फोटाधिकारः संपूर्णः ॥ २ ॥

इति सदसद्वादस्य द्वितीयं प्रस्थानं प्रकृतिविमर्शाख्यम् ॥ २ ॥

अथ सदसद्वादे तादात्म्यवादविमर्शे त्रिविकल्पे—

भिन्नाभिन्नवादाधिकरणात्मको
रसवलैकात्म्यसिद्धान्तः ।

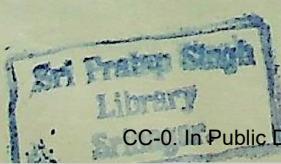
(सिद्धान्त-संप्रत्ययः)

१ ब्रह्मैव तत् कर्म तदन्यदस्मात् कर्मेति निर्धारयितुं न शक्यम् ।
ब्रह्मैव यद् ब्रह्मणि नित्यमेतत्त्र ब्रह्म तत् प्राङ् नयतो न पश्चात् ॥ १ ॥
रसाद्वलं वा बलतो रसोवा रसोवलं चेत्युभयं पृथग् वा ।
द्विरूपमेकार्थमिदं द्वयं वा न संशयोऽत्र क्रियतामितीत्थम् ॥ २ ॥
रसाद्वलं नो बलतो रसो नो कथं त्वसत् सत् सदिदं नु वाऽसत् ।
नैकान्ततस्तद्व्युभयं पृथक् स्याद् यतो विनाभाव इदात्मशक्तयोः ॥ ३ ॥
एकं हि यद्ग्रहा किलानिरुक्तं तस्यैव रूपद्वितयं निरुक्तम् ।
तस्माद्द्वयं भिन्नमभिन्नेमतनित्यो रसस्तत्र बलं त्वनित्यम् ॥ ४ ॥

२ यद्भाति तद्भाति वलं रसात्मना कथं त्वसत् सत्र रसोऽत्र यौति चेत् ।
यद्भाति किञ्चित् रस एव भाति तद्भुकं तु सूर्यतिविषि रूपवद् बलम् ॥ ५ ॥
यत्रार्जुनं किञ्चन काचपात्रं रक्तद्रवेण क्रियते प्रपूर्णम् ।
तत्रेव्यते रक्तमिदं द्रवेण द्रवे स्थिरत्वं तदमत्रयोगात् ॥ ६ ॥

३ वलं न यत्र प्रतिपद्यते किमप्यात्मा स नास्ति स्वयमस्ति तद्वलम् ।
अथो बलेनाक्रमतैष चेत्कचित् तत्रात्मनैवाक्रमतेति भाषते ॥ ७ ॥
अनन्यतामेव तु वकुमिच्छन् स आत्मनैवाकुरुतेति वक्ति ।
तज्जन्मलाभं प्रतिवक्तुमिच्छेस्तदात्मलाभं व्यपदिश्य वक्ति ॥ ८ ॥
कर्माकरोत् कर्मं च जन्म लेभे तत्रायमाधीयत आत्मशब्दः ।
तेनायमात्मा न पृथक् पदार्थः संभाव्यते स्याद्वलमेव आत्मा ॥ ९ ॥
अथो पृथग् भूतवलं नु मन्यसे तस्मिन् रसो न्वेति न चाथवा क्वचित् ।
यदा बलेऽन्वेति रसो बलान्वये स्यात्किं वलं तत्र ऋते तदात्मनः ॥ १० ॥
अन्योन्यमेवं व्यपदेशसंकमाद् वलं रसो वा रस एव वा बलम् ।
न चान्यता वान तयोरनन्यता कथं तदस्तीति मुहुर्विचिन्त्यताम् ॥ ११ ॥

इति तादात्म्यविमर्शे रसवलैकात्म्यवादः ॥ (सदसद्वादः)

बलसारताधिकरणम् (असद्वादः)

१ अत्राहुरेके यदि चेदभिन्नं भिन्नाभिमानोऽस्ति वृथा विरोधात् ।
भिन्नं द्वयं तत्तदभिन्नमेकं कथं भवेत्तदवलमेकमस्तु ॥ १२ ॥

२ बलं त्रिधा स्यादतिशायि किञ्चित् प्रकृष्टमन्यच्च निकृष्टमन्यत् ॥
तत्र प्रकृष्टं च निकृष्टमेते मिथः कंते नवतिशायि निष्टे ॥ १३ ॥
आत्यन्तिकक्षोभवशात् स्थिरत्वं प्रतीयते यत्र बलेऽतिशायि ।
तत्स्यात् तदाभाति नितान्तशान्तं किन्तूकटश्रान्तमिदं प्रविद्यात् ॥ १४ ॥
एतत् स्थिरत्वं प्रतिपत्तिहेतुः सर्वत्र नत्यत्र रसोऽस्ति भिन्नः ।
बलं बलं सर्वमिदं वलानामन्योन्यसर्गादिह सृष्टयः संयुः ॥ १५ ॥
यदा कदाचित् त्वतिशायिनां बलं प्रकृष्टं यदि वा निकृष्टम् ।
आकामतस्तत्र वलस्वभावाद्विलोयमनेभवतो न भातः ॥ १६ ॥
तदेतदेवात्यरसे प्रसुतं बलं न सुतं तदिदं रसे स्यात् ।
कस्मादकस्माद्वलमुत्थितं स्यादश्माद्वाचेन्न रसो बलं स्यात् ॥ १७ ॥
अथ प्रकृष्टं च निकृष्टमेतद् द्वयं स्वतोऽनन्तमपि द्विधा स्यात् ।
मिथोऽनुकूलप्रतिकूलमेदात् ततोनुसृष्टिप्रतिसृष्टिसिद्धिः ॥ १८ ॥

३ वलानि नानाविवरणादवन्ति स्वभावतोऽर्वन्ति चरन्ति सन्ति ।
तत्राऽधिकेलपस्य लयात् समत्ये त्वन्योन्यमर्द्दान्नबलप्रकाशः ॥ १९ ॥
लोकेऽवलोके च बले वलस्यानुवेलमुग्रे विलयं शिलादौ ।
वलोदयश्चोग्रवलापलापे कल्पादिकालेऽपि ततस्तथा स्यात् ॥ २० ॥
अथार्चतां संचरतां वलानां कदाचिद्गुप्राद्वलतः पृथक्त्वे ।
स्वरूपतः स्यादुदयः प्रचारस्तः कृतार्थस्य पुनर्निपातः ॥ २१ ॥
इत्थं वलादेव वलोदये स्थिते रसान्तदाख्यानमसत् प्रतीयते ।
प्रत्यक्षतोऽर्थो यदि नोपपद्यते तदा परोक्षं प्रतिपत्तुमीहते ॥ २२ ॥

४ बलं रसादुद्भवतीति चेन्मतं स्यातञ्चात्राऽनुपपत्तिस्तिथिता ।
१ रसाद्वलस्योद्धवने बलं नु किं बलं विना किं न सदा वलोदयः ॥ २३ ॥
२ यस्मिन् वलस्योदय इष्यते स चेद् घनो रसस्यास्ति तदा ततः सदा ।
रसाद्रसः स्यादुदिता बलं कथं घनो वलत्यास्ति स चेद्रसो न सः ॥ २४ ॥
३ सतो वलस्योदय इष्यते वा तत्रासतो वा न किलासतः स्यात् ।
असंभवात् तत्र सतोऽथवा चेद् द्वैतं वृथा स्याद् बलमेकमस्तु ॥ २५ ॥
४ खवत् त्वसङ्गः स रसः पृथक् चेद् व्यर्थो बलादेव जगत्प्रसृष्टः ।
आरम्भणश्चेत्स समन्वयात्स्यात् सनाक्रियः स्याद्वलमेव कुर्वत् ॥ २६ ॥
५ उक्तानि चाषादशधा वलानि न तत्र कुत्रापि रसोपयोगः ।
सर्वं एरस्थानगतं बलं वा स्वस्यानगं वा जगतः स्वरूपम् ॥ २७ ॥
इति तादात्मविमर्शे वलसारतावादः ॥ (असद्वादः)

रससारताधिकरणम् (सद्वाद०)

१ अत्रोच्यते वालकवत्प्रभाषसे यदात्थ सर्वं बलमस्ति नीरसम् ।
बलं न कुत्राप्यरसं प्रवृश्यते न जातु वाऽनात्मतयोपपद्यते ॥ २८ ॥
लेलायते पश्य चिरायतेऽयं हस्तोऽथ हस्तो यदि नास्ति कस्तु ।
कम्पेत कम्पोऽपि स किं पुनः स्यान्नानात्मकम्माणि मनस्यपि स्युः ॥ २९ ॥
यत्कम्पितं पश्यसि तत्र कम्पो यत्रोदितस्तिष्ठति नास्ति वातम् ।
कम्पाश्रयं कम्पविभिन्नमर्थं पश्यत्र पश्यस्यतिचित्रमेतत् ॥ ३० ॥
अथास्तु तावद्वलमेव कम्पाश्रयो बलं तच्च बलाश्रितं स्यात् ।
आद्यं तु शुद्धं बलमस्त्यसारं न संभवेदात्मविनाकृतं चेत् ॥ ३१ ॥

२ अथो पुनर्यद्वयतिशापि किञ्चिद्वलं प्रशान्तं परिपूर्णमात्थ ।
तदेव मन्ये रसमन्यधर्मं शशवत् प्रशान्तं न बलेऽस्ति शान्तिः ॥ ३२ ॥
ततो द्विधारूपमसुष्य मन्मो यस्तत्र नित्यैकरसो रसोऽसौ ।
अथास्ति यद्भिन्नरसं विकुर्वद् रूपं पृथक्त्वादिव तद्वलं स्यात् ॥ ३३ ॥

३ यत्त्वब्रुवन् केऽपि बलोपमर्हात् क्षोभाप्रकाशो रसभावरूपम् ।
बलात् पृथक्कोऽपि रसोऽस्ति नेति तदप्यविज्ञानमिव ब्रुवन्ति ॥ ३४ ॥
स्वरूपतो यत्र बलप्रकाशः प्रदश्यते तत्र च दृश्यतेऽयम् ।
रसः पृथग्भूत इव प्रशान्तस्तमेतमर्थं तु रसं वदामः ॥ ३५ ॥
स्थितिर्न यत्रास्ति तथा न गच्छद् गति नै यत्रास्ति न वा स्थितं तत् ।
एकैकमेवं परिवर्तशीलं विरुद्धधर्मद्वययोगि सर्वम् ॥ ३६ ॥

(१)

४ रसाद्वलस्योद्भवने बलान्तरं नापेक्ष्यते किञ्चु बलं स्वभावतः ।
प्रतिक्षणं प्राणदपानदीक्षयते तस्योदयश्चास्तमनं च सूर्यवत् ॥ ३७ ॥
तत्रोदितेऽस्मिन् सवनत्रयं यथा तथा भवेदस्तमिते च तत्रयम् ।
रसोदरेऽन्तर्हितमस्तवद्भवे तत्सुप्तमुक्तं न तु निष्ठमिष्यते ॥ ३८ ॥
तत्प्राणनेऽन्या तदपाननेऽन्या सीमानतामेति बलं विलङ्घय ।
बलं विपर्येति परात्य सीमा ततोऽस्तमेति कच वाऽप्युदेति ॥ ३९ ॥
तत्रायमेतस्य बलस्य चोदयो यतोऽथ यस्मिन् पुनरस्तमेति तत् ।
सोऽयं बलास्तोदयसीमतामितो ध्रुवं तदन्योऽभ्युपगम्यते रसः ॥ ४० ॥
न प्राणनापाननवृत्तिरूपतामपेक्षतेऽस्तोदययोर्वलस्य यः ।
स्यात्तन्मते नोदनया बलोदयो बलक्षयश्चेति बलस्य हेतुता ॥ ४१ ॥
उत्तेजकोत्तेजनया प्रवर्तते रसे बलादेव बलोदयः सदा ।
उत्तेजकं सर्वविधं बलं भवेदिच्छातपःशान्तिवलं तु मूलतः ॥ ४२ ॥

(२)

५ यस्मिन् बलस्योदय इष्यते सदा स पूर्णोऽयं बलवद्वसोहि सः ।
घनो रसस्यैष बलस्य वा घनस्ततो रसोपेतवलः सदोदियात् ॥ ४३ ॥

(३३)

(३)

६ सतो बलस्योदय इष्यते वा तत्रासतो वेति वृथा विचारः ।
 अन्वक्षमीक्षे तु बलोदयं तं रसात्ततस्तं प्रभवं वदामि ॥ ४४ ॥
 यथाऽयसः किञ्चमसूत लूता तन्तुर्यथा फेनचयो जलेऽभूत् ।
 तथा रसादेव सतो विभेदादुद्धय रूपं बलमत्र तस्यौ ॥ ४५ ॥
 अथाऽयसः किञ्चमसुद्धये स्यादन्योऽपि हेतुर्न तु कोऽपि तस्मात् ।
 रसाद्वलोतपत्तिविधानहेतुर्वलोद्धवाचास्ति रसस्य हानिः ॥ ४६ ॥
 तत्रैवमत्रैवमिति प्रभेदे हेतुस्तु को नाम ऋते स्वभावात् ।
 ईक्षे यदन्वक्षमतः स्वभावं तथा विधं तत्र निरूपयामः ॥ ४७ ॥
 स्थिता पुरस्तादिह मक्षिकेयं विष्टव्यदेहोत्सवते स्वयं सा ।
 तत्रोत्सवायात्र बलं शरीरे कुतो भवेदात्मविना कृतं चेत् ॥ ४८ ॥
 इच्छात्मलिङ्गं हि यदेच्छतीयमुनिष्ठेते तत्क्षणमेव तस्मिन् ।
 बलं ततस्तस्य शरीरमेतद्वलानुभारेण यतस्ततः स्यात् ॥ ४९ ॥
 सूर्यांशवः काचवशाद्वन्नत्वेऽपूर्वांगिरूपेण मवनित तूले ।
 तदग्निरूपं कुत आगतं स्यात् क्वाव विलीयेत ऋते तदंशः ॥ ५० ॥
 तथा विभुर्यो हि रसोऽस्ति तस्मिन्बवं नवं नित्यमुदेति यद्यत् ।
 बलं स्वभावादिव तेन सर्गाद् भावो बभूवामिनवो बलेन ॥ ५१ ॥
 बलं च तत्तत्पुनरेव तस्मिन् विलीयते तेन तदन्वयात्मा ।
 भावोऽपि सर्गां बलमन्वमुष्मिन् रसेऽप्ययात्स्याद्रस एव भूयः ॥ ५२ ॥

(४)

७ यदास्य चाऽसङ्गसमन्वयो न प्रसर्गेहेतुर्भवतीति तत्र ।
 निरञ्जनाकाशसमन्वयेन प्रायः समस्तं भवतीह वस्तु ॥ ५३ ॥
 यत्रापि सुशिलष्टतमा इव स्युर्नितान्तरुद्धा अणवोऽशमखरणे ।
 तेषां पृथक्त्वन्यवहारेहेतुं तत्रान्तराकाशसुशन्ति विज्ञाः ॥ ५४ ॥
 नो चेत् स आकाश इहान्तरे स्यात् तदाऽणवो नैव पृथक् स्थिताः स्युः ।
 परः शतैरप्यणुभिः समैतैरनन्तरैः स्यादगुरेक एव ॥ ५५ ॥
 तथा च नैव पृथिवी न स्यौर्यो नेन्दुर्नवाऽन्योऽपि च पुद्गलः स्यात् ।
 तस्मादणुस्थूलविशेषरूपा व्यक्तिस्तदाकाशसमन्वयात् स्यात् ॥ ५६ ॥
 यदप्यवोचद् भगवान् कणादः पञ्चात्मकं नास्ति शरीरमेतत् ।
 पञ्चात्मकं मास्तु तथापि तत्र व्योम्ना विनाङ्गायतनं कथं स्यात् ॥ ५७ ॥

(५)

८ अथेह मृत्योरमृतस्य सर्गान्मर्त्यं समस्तं परिदृश्यते चेत् ।
 न मृत्युना वा न विनाऽमृतेन स्योदेतदेवंविघरूपजन्म ॥ ५८ ॥
 सोमोऽमृतं मृत्युरिहामिनिरित्यं सर्वत्र चीक्षेऽमृतमृत्युसर्गात् ।
 तत्राऽमृतस्यामृतमेव मृत्योमृत्युस्तु मूलं प्रभवेद्विशुद्धम् ॥ ५९ ॥
 पुनः पुनर्यन्त्रियते ऽमृतस्यं तन्मृत्युरूपं तदिहान्यथात्वम् ।
 यच्चत्र तत्त्वं नयतोऽन्यथात्वं तदरूपमेवामृतमाहुरार्याः ॥ ६० ॥

*

६ विना वलं नास्ति रसो रसेन विना वलं नास्ति पृथक् प्रदेशम् ।
 एको हि सोऽयौ वलवद्रसो यः प्रत्यक्षतः स्वानुभवैकगम्यः ॥ ६१ ॥
 अनुद्भवे तस्य बलस्य लोपे चेदं यदा केवलमेकमस्ति ।
 ब्रह्मैव तन्नाम तदा बदामि बलोदये तच्च रसश्च रूपे ॥ ६२ ॥
 वलेऽस्ति त्वस्य सतो रसस्यान्वयो यदात्मन्वि तदा वलं स्यात् ।
 रसस्तदात्माऽथ वलं तदस्य प्रख्यायते शक्तिरिति प्रभेदः ॥ ६३ ॥

इति तादात्मयविमर्शे रससारात्मवादः ॥ (सद्वादः) ॥
 इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादस्य
 तादात्मयविमर्शाधिकारस्तृतीयः पूर्णः ॥
 इति सदसद्वादस्य तृतीयं प्रस्थानं तादात्मयवादाख्यम् ॥ ३ ॥

अथ सदसद्वादस्याभिकार्यवादविमर्शं त्रिविकल्पेऽसद्वादः
प्रथमो विकल्पः ॥

असत्कार्यवादाधिकरणम् । (वैशेषिकमतम्)

- १ अथास्तु तद्वह्नि पृथक् सदेव तत्र चासदस्त्येकरसं यतो हि तत् ।
न यद् द्विरूपत्वमतो न तत्स्थितौ विपश्चितां विप्रतिपत्तिरस्ति हि ॥ १ ॥
किन्तवत्र कर्म द्विरसे विवर्तते कदाचिदस्तीव कदाचिदस्ति नो ।
ततो विचारः क्रमतेऽत्र कर्मणि प्रवृष्टस्त्वं स्वमथान्यतो हृतम् ॥ २ ॥
- २ तत्राहुरेके यदसत्पुरा वलं तदेव पश्चात् सदिव प्रपद्यते ।
सन्तं यदात्मानमिदं करोति तत्स्वयं ततस्तत्सुकृतं निरुच्यते ॥ ३ ॥
यथास्ति मृत्सा न घटोऽस्ति तस्यामसन् घटस्तत्र दधाति सत्ताम् ।
घटो वलं कर्म च मृदूबलस्थं सत्तामुपादाय विभाति तावत् ॥ ४ ॥
यत्कार्यमुत्पद्यत एतदासीदसत् पुरा सद् भवतीह पश्चाद् ।
वैशेषिकैरेप निरूपितोऽर्थे नैयायिकैश्चाभिमतोऽयमर्थः ॥ ५ ॥
- ३ असदलं तत्परसत्त्वया कथं संयुज्यतेऽसत् कथमत्र सद् भवेत् ।
इत्थं न चाशङ्कयमिहोपपद्यते सर्वे यथा पश्यसि विद्धि तत्त्वा ॥ ६ ॥
न द्यौर्ने पृथ्वी न तदन्तरिक्षं न चान्यदग्रे क्रिमपीदमासीत् ।
मनोऽकरोत् प्रागसदेवसत् तद्भूमस्ततोऽभूदभवत्ततोऽग्निः ॥ ७ ॥
ज्योतिस्ततोऽर्चिश्च मरीचयोऽत्तस्तस्मादुदारा अभवत्रयैषाम् ।
संघाततोऽभूदिदमभ्रवत् तत्पश्चात्समुद्रोऽभवदर्खवः सः ॥ ८ ॥
प्रजापतिस्तं पुनरन्वस्तुज्यत सोत्राप्स्ववापद्यत च प्रतिष्ठितः ।
पृथ्वी ततोऽभूदवर्मार्जनाद्विर्योन्मार्जनाद् द्यौरियमूर्ध्वतोऽभवत् ॥ ९ ॥
एतद्विं लोकत्रयजन्म तत्र प्रजापतिस्तपृथिवीप्रतिष्ठः ।
पश्चात्प्रदेशेऽस्य तनुस्तमिष्ठा वभूव तस्यामसुरा वभूवः ॥ १० ॥
पक्षप्रदेशे दिनरात्रिसन्धिदेहोऽस्य तस्मादतवो वभूवः ।
मुखप्रदेशे तु दिवैव देहोऽस्यासीदभूवंस्तत एव देवाः ॥ ११ ॥
ज्योत्स्ना तनूर्या जननेन्द्रियं तत् तताः प्रजा अत्र हि योनिजाः स्युः ।
रेतो हि सोमः पुरुषस्य तस्माद्ब्रह्मतुप्रदानात् प्रभवान्ति जीवाः ॥ १२ ॥
तदित्यमस्मादसतो मनोऽभूत् प्रजापतिः स्यान्मनसस्ततश्च ।
प्रजा अभूवन्निति सर्वमस्मिन् स्थितं मनस्येव हि सा प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥
श्वोवस्यसं नाम मनस्तदस्ति ब्रह्मेदमस्मादभवत् समस्तम् ।
- * यत् प्रागसत् तत्सदभूदिदानीमितीत्थमाहुः खलु तैत्तिरीयाः ॥ १४ ॥
यदस्ति किञ्चित्किञ्चिलं प्रज्ञे यज्ञायते प्रागसदेतदासीत् ।
भोक्तुं मनो नास्ति तथास्ति पश्चादसन्मनः सद् भवतीति मन्ये ॥ १५ ॥
मनो हि रूपं न यदस्ति पूर्वं तदस्ति पश्चादसदेव तत्सत् ।
मनस्तदेवेदमशेषविश्वं श्वोवश्यसं नाम तदत्र तत्त्वम् ॥ १६ ॥
इत्यसत्कार्यवादः ॥

* (तै. ब्रा. २ कां. २ अ. ६ अनुवाकः)

अभिकार्यवादाधिकारे त्रिविकल्पे सद्वादो द्वितीयो विकल्पः ॥

सत्कार्यवादाधिकरणम् । (प्राधानिकमतम्)

- १ परस्तु तत्राह न चासतः क्वचित् सत्त्वाग्रहः संभवतीति भाव्यताम् ।
सदेव तत्रास्ति वलं रसस्थितं प्रादुर्भवत्यन्तरितं च जायते ॥ १ ॥
यत्कार्यमुत्पद्यत एतदासीत् स्वकारणे लीनमथाविरस्ति ।
- २ त्रिकालसत् तत्र कदाप्यसत् तत् सांख्यैरभिज्ञविदितोऽयमर्थः ॥ २ ॥
यद्गत्युपादानमर्थेह सर्वं न भाव्यते कारणता च क्लृप्ता ।
शक्यं पुनः शक्तिमत्वै कर्तुं नासत्कृतं स्यादिति सन्तु कार्यम् ॥ ३ ॥
- ३ असन्तु कार्यं यदि चाभविष्यद् वन्ध्यासुतोऽप्यत्र कृतो भविष्यत् ।
आकाशपुष्पाग्रयपि श्रुगमश्वेऽकस्मादपूर्वं नगरं क्वचित् स्थात् ॥ ४ ॥
असन्तु कार्यं यदि चाभविष्यद् तत्सर्वतः स्यादविशेषतो वा ।
स्युरेकतस्तान्यविशेषतो वा नोपाददीतेह नियम्य किञ्चित् ॥ ५ ॥
कार्यं स्वयोनौ यदि नाभविष्यच्छक्तिस्तदा केन निरूपिता स्थात् ।
निरूपितं केन च कारणत्वं वहिः सतामस्ति न कारणं तत् ॥ ६ ॥
- ४ सत्त्वावतामेव तु रूपदानादस्त्यप्रकाशोऽय च रूपलाभात् ।
आविर्भवन्तीद्व पुनः कथंचित् स्वरूपहानाच्च तिरोभवन्ति ॥ ७ ॥
सतोऽतिदूरादतिसंनिधानान्नेन्द्रियत्वादमनस्कतायाम् ।
सौक्ष्यादरूपात् व्यवधानतोऽभिभवात् समानाभिहतेरलविधिः ॥ ८ ॥
ये ऽप्यगुलप्रायखविप्रकृष्टे संछादके खे विधुते भवेताम् ।
तदन्तरालाम्वरमध्यतारा न दृश्यते नावरणापि दृष्ट्या ॥ ९ ॥
- ५ खण्डे शिलाया अपि हस्तमात्रे स्थितं जगद्गूरुपमवेहि सर्वम् ।
यस्यैव रूपावरणं पृथक् स्यात्तस्यैव रूपं पृथगाविभायात् ॥ १० ॥
अस्यैव सत्रेषु पटस्तथापि विशिलष्टसूत्रेषु पटोपलविधिः ।
नास्यैव तेयां क्रमसंनिवेशे पटस्य सूत्रेषु सतः प्रकाशः ॥ ११ ॥
मृत्यैव वृक्षा अपि सन्ति किन्तु स्वांगानि विशिलष्टतराणि तेषाम् ।
रूपं न यावत् क्रमवन्धनात् स्यात् तावत्सतामेव च लोपलविधिः ॥ १२ ॥
यत्वाहुरेके नहि किञ्चिदासीदसत् पुरासीदसतोऽभवत् सत् ।
- * तत्रार्थशून्यादसतः कथं सत् भवेन्मतं साधु न तत्पतीमः ॥ १३ ॥

इति सत्कार्यवादः ॥ २ ॥

अभिकार्यवादाधिकारे त्रिविकल्पे—

सदसद्वादस्तृतीयो विकल्पः ॥ ३ ॥

मिथ्याकार्यवादाधिकरणम् । (शारीरकमतम्)

- १ यच्चासदेवेदमिहाग्र आसीद्व्याकृतं नाम तद्ग्र आसीत् ।
नाम्ना च रूपेण च कर्मणा यत् स्याद् व्याकृतं तत्सदिति स्म केचित् ॥ १ ॥
- २ यच्चासदेवेदमिहाग्र आसीत् ततः सदासीदिति तैत्तिरीयाः ।
सामान्यतः प्राहुरिहानुपाख्यं मा कारणं कार्यवदेव बोधि ॥ २ ॥
इत्यर्थमुदालक एतमर्थं व्याचष्ट सुस्पष्टमिहानुपाख्यम् ।
न कारणं नास्ति यतोऽर्थश्श्यात् सर्वाऽत्र कार्यं तु पुरासदासीत् ॥ ३ ॥
- ३ प्राहुः परे कार्यमिहानुपाख्यं तत्कारणं तु द्विविधं प्रतीयात् ।
अस्तच किञ्चित्सदपीद किञ्चिद् यः प्रागमावः स च कारणं स्यात् ॥ ४ ॥
सर्वं तु तत्कारणमर्थश्श्यन्यं नास्तीति तात्पर्यमिहारुणेः स्यात् ।
यत्प्रागभावः स घटो मृदोऽभूद् यत्प्रागसत् तत्मनसोऽखिलं स्यात् ॥ ५ ॥
- ४ पश्यन्ति केचित्विह तैत्तिरीये मते न कार्यं न च कारणं सत् ।
अथारुणिः पश्यति तद्विरुद्धं सत्कारणं तत्र सदेव कार्यम् ॥ ६ ॥
- ५ अथाहुरन्ये तु न सन्न चासद्वलं प्रतीयात् सदसच्च नैतत् ।
अथास्तु वा सर्वविधं यथेच्छं तत्सत् किलासत् सदसच्च विज्ञः ॥ ७ ॥
निर्वक्तुमेतत्त्रहि शक्यते यत् तदित्यमेवास्ति न चान्यथेति ।
यः सर्वथा संभवतोदमेकं वलं ततो निर्वचनीयमेतत् ॥ ८ ॥
- ६ कर्मस्त्वकर्मस्थमकर्म कर्मसद् भिन्नं द्वयं सत् तद्विचमद्यम् ।
अकर्म भिद्येत न कर्म भिद्यतेऽध्यासोऽमृते स्यादिति षड्विकल्पनाः ॥ ९ ॥
घटो मृदि स्यान्मृदियं घटे स्यात्-भिन्नौ तु तौ वा मृदियं घटो वा ।
भिन्ना तु मृत्तैष घटस्तु भिन्नो घटो मृदध्यस्त इतीव विद्यात् ॥ १० ॥
इत्थं यतः कारणकार्यभावा मिथो विरुद्धा अपि षड्विकल्पाः ।
असंभवार्था अपि संभवन्ति कार्यं ततो निर्वचनीयमेतत् ॥ ११ ॥
अथा पि वा कारणमेव कार्यं पृथक् तु मिथ्या भ्रमकलिपतत्वात् ।
ये यादशाः कारणकार्यभावाः सर्वत्र तत्कार्यमलीकमीक्षे ॥ १२ ॥
युगाक्षचकाणि धुरो वरुथोऽप्येतानि संहत्य धृतान्यनः स्यात् ।
तैषां पृथक्त्वे तदनो न वीक्ष्ये तस्मादनः कार्यमिति भ्रमोऽस्ति ॥ १३ ॥
वृक्षा वनं नाम भटा अर्नीकं संज्ञा पृथक् सा व्यवहारहेतोः ।
अन्यान्यवाचा व्यपदेशमात्राद् विकारधीः किन्तु न तत्र कार्यम् ॥ १४ ॥

लोष्टो घटः पिराङ्कपालमित्थं केनापि रूपेण मृदो ध्रुवं स्युः ।
न कारणं कार्यमिहास्ति किञ्चित् पर्यायरूपाणि मृदस्तु तानि ॥ १५ ॥
बालाद् युवा स्यात्स्थविरस्तु यूनोऽवस्था इमाः स्युः पुरुषस्य भिन्नाः ।
तथा तुणादुर्घमतो दधि स्यादेकस्य नाना प्रभवन्त्यवस्थाः ॥ १६ ॥

७ ये पार्थिवास्तत्र मृदेव सत्यं मृदोऽपि वार्येव ततोऽपि तेजः ।
वायुस्ततो व्योम ततस्ततोऽपि प्राणस्ततः सत्यमिदं मनोऽस्ति ॥ १७ ॥
अर्थक्रियाकारितया मनस्तत् सदस्ति तत् प्रागसदेव तत् स्यात् ।
यावन्न धन्ते विषयं तदानीमसद्रदेवार्थमुपेत्य तत् सत् ॥ १८ ॥
तस्मान्मनोऽसत् सदिति द्विधाहुर्मनः पुरासीत् तत एवमाहुः ।
नूनं सदेवेदमिहाश्र आसीदथा सदेवेदमिहाश्र आसीत् ॥ १९ ॥

इति सदसद्वादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादस्या-
भिकार्यवादाधिकारः संपूर्णः ॥

इति सदसद्वादस्य चतुर्थं प्रस्थानमभिकार्यवादाख्यम् ॥ ४ ॥

सदसद्वादस्य गुणवादाधिकारे त्रिविकल्पे—
प्रथमोऽसद्वादविकल्पः ॥

सदसत्पदार्थनिरूपणम् । (संज्ञाधिकरणम्)

१ रसं विना नास्ति वलं वलं वा विना रसो नास्ति विशुद्धवेषः ।
तस्मान्न तस्मिन् सदसद्विवादो धार्यः परत्रास्ति विवाद एषः ॥ १ ॥
विशिष्टरूपस्तु परा य आत्मा स पूरुषः सोऽव्यय उत्तमश्च ।
नित्यस्य तस्यात्मगुणाख्यः स्युस्तेषां हि पूर्वापरताविवादः ॥ २ ॥
प्राणो मनो वागिति तस्य रूपाण्येतानि नित्यानि न विष्लवन्ते ।
एषां त्रयाणामिह सन्ति नामान्येतान्यसद्वा सदसच्च सच्च ॥ ३ ॥

१—असन्मूलकसृष्ट्यधिकरणम् ॥

२ यद्वाह्यणे शंसति तैत्तिरीये मनोऽसतोऽसृज्यत तत्र भाव्यम् ।
प्राणान्मनोऽभूदिति चर्षयस्ते प्राण इहासत् तदिहाश्र आसीत् ॥ ४ ॥
अत्राहुरेते क्रमसृष्टिमेषां प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् ।
सृष्टा मनोऽसौ मन एव चासीत् सृष्टाऽथ वाचं स हि वाग्बभूव ॥ ५ ॥
एषां मते प्राण इवैष पूर्वः प्रजापतिः प्राण इहोक्थरूपः ।
प्राणस्तु मृत्युः स मनोऽमृतं यन्मृत्योस्ततः सृष्टिरभूमतेऽस्मिन् ॥ ६ ॥
स्थितिस्वभावं त्वमृतं स मृत्युर्गतिस्वभावः प्रथितस्ततोऽयम् ।
प्राणः स्वभावेन चलोऽस्ति मृत्युस्तस्मादसत्प्राण इति त्रुवन्ति ॥ ७ ॥

३ सर्गेऽसतोऽभूदखिलो यथायं तथागिनचित्या विषये महर्षिः ।
स याज्वल्यो भगवानवोचत् तदुक्तरीत्याऽत्र निरूप्यते सः ॥ ८ ॥
असद्वि सर्वं जगदग्र आसीदसद्यदासीदषयस्तदासीत् ।
प्राणास्त उक्ता ऋूपयो यतस्तेऽरिषंस्तपोभिः थ्रमतश्च विश्वम् ॥ ९ ॥
यः प्राणमध्यः स इहेन्द्र उक्तः प्राणान् स इन्धे परितोऽन्वभीक्षणम् ।
प्राणास्त इद्वाः पुरुषा अभूवन् पृथक् पृथक् सप्त ततोऽधिका वा ॥ १० ॥
असंहितैस्तैर्न हि कश्चिदर्थः पुरुषक् पृथक् सर्गविसर्गविद्धिः ।
अन्योन्यसंसर्गवशात् सर्वे प्राणाः श्रियं सर्वविधां सृजन्ति ॥ ११ ॥
नाभेरवाङ्चोर्ध्वमिमै समौज्जन् द्वौ द्वौ तदित्थं पुरुषाः समेत्य ।
चत्वार आत्मा स युजोऽन्तरे द्वौ पक्षौ प्रतिष्ठा त्विह पुच्छुमेकम् ॥ १२ ॥
तदित्थमेतान्पुरुषा न कुर्वन्नन्योन्यसंगात् पुरुषं तमेकम् ।
या श्रीरमीषामुदभूदसोऽसावूर्ध्वं समुत्थाय शिरोऽस्य जङ्गे ॥ १३ ॥
एकोऽधिकोऽस्त्यात्मनि पूरुषो यत्तोऽयमुद्यच्छ्रुति पुच्छपक्षान् ।
नापेक्षते पुच्छमिमौ च पक्षौ स पूरुषो जीवति यावदात्मा ॥ १४ ॥

यः सप्तभिस्तैः पुरुषैः स पूरुषो ह्येकोऽभवत्तं प्रविदुः प्रजापतिम् ।
स एव चित्योऽग्निर्यं स चीयते चिते निधेयोऽग्निरसौ शिरोरसः ॥ २५ ॥
देवाः श्रिताः सन्ति शिरो रसेऽस्मिस्तत्रैव ज्ञात्यस्तिलेभ्य एभ्यः ।
चित्यः शरीरं शिर एवमात्मा नैकं विनान्येन कदापि तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

४ स योऽयमेकः पुरुषः प्रजापतिः स्त्रष्टुं स ऐच्छ्रत् स तपोऽप्यतप्यत ।
सोऽश्रास्यदस्मात्प्रथमं व्यजायत ब्रह्मप्रतिष्ठा प्रतरां त्रयीमयी ॥ १७ ॥
ऐच्छ्रन्मनस्तः स तपस्त्वतप्यत प्राणेन वाचा तु कृतश्रमोऽभवत् ।
प्राणो यदा प्रक्रमते तदा ध्वं भवत्तं मनश्च वाक् संचरतः सदैव हि ॥ १८ ॥
प्रजापतिः प्राणमयः स आसीत् त्रयीमयी वाक् प्रथमं ततोऽभूत् ।
प्राणस्य ऋक्सामयज्ञुमयी वाग्ब्रह्मप्रतिष्ठास्ति सततप्रतिष्ठः ॥ १९ ॥

“ब्रह्मज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुद्ध्या उपमा अस्य विष्णुः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ २० ॥”

पुनस्तपोऽतप्यत वाक् प्रतिष्ठो वाचस्तु लोकादसृजद्वि सोऽपः ।
वागेव सासृज्यत नायदापः सर्वं यदाप्नोत् तत आप एताः ॥ २१ ॥
ऋक्सामयोः संप्रति तिष्ठतीदं प्राणयस्ति यत् स्थास्तु चरिष्णु किञ्चित् ॥
प्रणप्रभावाद्यज्ञुषस्तु वाचोऽभवद्विकारः स इमा इहायः ॥ २२ ॥

५ प्रजापतिः प्राणमयः स विद्यया ब्रह्माऽनया साकमथस्ततोऽविशत् ।
आगङ्गं ततोऽवर्तत तत्र चाग्रतो विद्याचर्यी ब्रह्म पुनर्व्यजायत ॥ २३ ॥
गर्भोऽन्तरासीदभवत्तु सोऽग्निर्विद्याचर्यी ब्रह्मसुखं तदग्नेः ।
तत्राश्रु यत् संक्षरितं स चाश्वः कपाललिप्तो रस उद्गतोऽजः ॥ २४ ॥
पृथ्वी तु तत्रागडकपालमासीत् संक्षिश्य पृथ्वीं पुनरप्स्वविध्यत् ।
पराङ्ग रसोऽत्यक्षरदेव कूर्मोऽभवद्रसोऽन्यः समयौत्पृथिव्या ॥ २५ ॥
पृथ्वा: समन्ताद्विरुद्धव्यमूर्द्धं दध्यात्यमध्यादि रसाः स्नवन्ते ।
आदित्य एताननिशं प्रवर्षन् करोति स्तुष्टुं स ततोऽस्ति कूर्मम् ॥ २६ ॥
पृथ्वी तु सर्वापि ततोऽप एवानुवैदभूदेकमिवाप एव ।

केनोऽभवत् तत्र तपः श्रमाभ्यां शोषान्मृदासीदिपि चोपरुपम् ॥ २७ ॥
स्यात् सैकतं शार्करमश्मचायो हिरण्यमत्रौषधिवृक्षमासीत् ।
एता अभूवन्नवस्त्रष्ट्योऽस्यां साग्निस्त्रिवृत्तस्य चितिर्मतेयम् ॥ २८ ॥
त्रयी प्रयुक्त्या भवदेणडरुपं प्राणोश्रुवद्वा भवदिनरन्तः ।

अपां प्रयुक्त्या भवदन्यभक्तिर्वाक् प्राणतोऽन्या भवदत्र विद्या ॥ २९ ॥
अभूत् प्रतिष्ठेयमतोऽस्ति भूमिः पृथ्वी तु सायेन पृथुत्वमागात् ।

कात्स्न्येन चाग्निं समपादयत् सा ततश्च गायत्र्यभवत् प्रसिद्धा ॥ ३० ॥

६ प्रजापतिः प्राणमयः स पश्चात् सदाग्निनास्यामविशत् पृथिव्याम् ।
आगङ्गं ततोऽवर्तत तत्र चान्तर्गर्भो य आसीदभवत् स वायुः ॥ ३१ ॥
तत्राश्रु यत् संक्षरितं चयस्तत् कपाललिप्तस्तु रसो मरीचिः ।
कपालमासीत् तदिहान्तरिक्षं पोषागडमेतत् प्रथमाएङ्गवत् स्वात् ॥ ३२ ॥

७ प्रजापतिः प्राणमयोऽथ सार्वं स वायुना प्राविशदन्तरिक्षम् ।
आरण्डं ततोऽवर्तत तत्र सोऽभूदादित्य पनन्तु यशो वदन्ति ॥ ३३ ॥
तत्राश्रु यत् संक्षरितं स चाश्मा पृश्निः कपालस्थरसस्तु रण्मिः ।
कपालमासीत् तदिहाभवद्यौर्यशोऽरण्डमेतत् तदियं त्रिलोकी ॥ ३४ ॥

८ आदित्यसार्थश्च दिवं प्रजेशः स प्राविशत् तत्समवर्ततारण्डम् ।
रेतो हि चन्द्रोऽभवदत्र तद्वक्षत्रमत्र क्षरितं यदश्रु ॥ ३५ ॥
कपाललिप्सस्तु रसो विदिक् स्पात् कपालमाहुस्तु दिशं तदित्यम् ।
अरण्डानि चत्वार्यभवंस्त एते लोका दिशश्चेति विभिन्न विद्यात् ॥ ३६ ॥

९ नैतावता भावय चन्द्रविम्बं तत्सूर्यविम्बादपि चोर्ध्वेदेशे ।
दिक् चंद्रसंवत्सरचन्द्रमेदाद् द्वैधे दिगिन्दुः परतः स्तुतोऽस्ति ॥ ३७ ॥
अग्निं प्रजातं वसवोऽनुजाता रुद्रा अभूवन्न तु वायुमेतम् ।
आदित्यमादित्यगणा अनुस्युर्विश्वे तु देवा अनुचन्द्रमासन् ॥ ३८ ॥

१० आरम्भ्य भूपृष्ठत आर्कदेशादिवो विभागाः प्रभवन्ति सप्त ।
तावत् प्रदेशे द्यमवद्वि सोऽग्निल्लेलोक्यमेतत्परमो दिशः स्युः ॥ ३९ ॥
अग्निस्तरो यावदियं त्रिलोकी सोमस्तरस्तत्परतोऽस्त्यनन्तः ।
सोमोऽग्निमायाति तद्वभोगात् पुष्टोऽग्निरुद्रच्छ्रुति सोमदेशे ॥ ४० ॥
खे वा यदूर्ध्वं विहगाः क्रमन्ते खे वा यदूर्ध्वं जलदाः स्वन्ते ।
भूवायुरासीदति यावदूर्ध्वं सा तावती द्यौः प्रथमास्ति सा भूः ॥ ४१ ॥
द्यौर्या तृतीयास्ति स तत्र चन्द्रो या सप्तमी तत्र विभाति सूर्यः ।
सप्तापि ताः साम रथन्तरं स्यादेतावतीयं पृथिवी प्रदेशा ॥ ४२ ॥
प्रजापतेः सा प्रथमा तनूः स्याद्रथन्तरं नाम ततः परस्तात् ।
वैरूपसामास्ति ततः परस्तात्स्याद्वाकरं साम मही त्रिवृत् सा ॥ ४३ ॥
एतावती वाग्नियमस्ति पृथिवी प्राणः स तत्रास्ति वितायमानः ।
चित्योग्निरेवैष शरीरमेतच्छ्रुरस्तु योऽग्निः स सचिते निधेयः ॥ ४४ ॥
प्राणस्तदित्यं द्विविधः प्रवृत्तः शरीरमासीच्च शिरोऽन्यदासीत् ।
वाक् तच्छ्रुरीरन्तु मनः शिरस्तत्प्राणः स सृष्टाऽविशदेतदेतत् ॥ ४५ ॥

११ एवं हि सूर्योऽपि दिवो विभागाः सप्तैव तत्रापि पृथक् त्रिलोकी ।
तथाग्निं सोमस्तरक्लितिरेवं प्रजापतेरस्ति तनूखिसामा ॥ ४६ ॥
सूर्यो वृहत्साम पुरस्तदूर्ध्वं वैराजमस्योपरिरैवतं स्यात् ।
पकैकमेषान्तु रथन्तराणांमैककमन्येष्वितमन्यते तंत् ॥ ४७ ॥
वाचो यथा सन्ति रथन्तराणांस्तद्वन्मनांस्यत्र वृहन्मुखानि ।
द्यौरेतदेषा पृथिवी च पूर्वोऽद्याऽयौ मिथः संभवतः स्वभावात् ॥ ४८ ॥

१२ “सहस्रधा पञ्चदशान्युक्ता यावद् द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।
सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्व्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ४९ ॥”
अग्निश्च वायुश्च रविश्च चन्द्रमा दिशश्च देवा इति पञ्चधा मताः ।
ते वाञ्छयाः प्राणमया मनोमया भवन्त्यतः पञ्चदशाहतानृचि ॥ ५० ॥
मनोमयाः प्राणमयाः सदैकतां गताः पृथग्नैव भवन्ति कर्हिचित् ।
तद्व्रह्मतद्यावति संस्थितं भवेदियं च वाक् तावति याति संस्थितिम् ॥ ५१ ॥

सहस्रापश्चिमि ते पृथक् भवन्ति तत्रापि सहस्रापुनः ।
 तस्मिन् सहस्रे महिमान आसते संपदते तैरिदमरडवद्धुः ॥ ५२ ॥

१३ भूतानि पृथव्यां दिनदेवताः स्युः प्रजाः प्रजापत्यभिसृष्टुरुपाः ।
 देवेषु भूतान्यथ दैवतानि भूतेषु चोर्ध्वाधरतः क्रमन्ते ॥ ५३ ॥

अथात्र जीवा अपि भौतिकाः स्युः प्रजापतिस्तेष्वपि संनिधत्ते ।
 स पूरुषः पूरुषसप्तकात्मा सोऽप्यत्र स्मृष्टि तनुते तथैव ॥ ५४ ॥

प्राणेभ्य ऊर्ध्वेभ्य इर्यते देवान् भूतान्यवाग्भ्यः स तनोति नित्यम् ।
 भूतानि मत्या अमृता प्रजास्ताः स्युर्देवतास्ता अध ऊर्ध्वमीयुः ॥ ५५ ॥

अध्यात्ममेता अपि देवता मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रुतिसंज्ञिता अताः ।
 चन्द्रो मनश्चक्षुरिनः श्रुतिर्दिशः प्राणोऽनिलो वाग्नलोऽत्र कथयते ॥ ५६ ॥

इमं निविष्टाः पुरुषं च पञ्च ताः पञ्चैषविष्टः पुरुषोपि देवताः ।
 साङ्गः स आलोमनखाग्रमाप्यते सर्वाणि भूतानि तथाप्तिमन्ति हि ॥ ५७ ॥

मनोमयान् प्राणमयांश्च संहितानिहोभयान् प्राणपदेन चक्षते ।
 प्राणस्य वाचः परिवर्तनं मिथः संपदते सप्तिन्द्रिष्टिर्वीति तत् ॥ ५८ ॥

“एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचर्षते ।
 तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेणि स उरेणि मातरम् ॥ ५९ ॥”

१४ सूर्यैपि जीवाः प्रभवन्ति तद्वत् ते दैविकास्तान् प्रबद्धन्ति देवान् ।
 प्रजापतिस्तेष्वपि संनिधत्ते सोऽप्यत्र स्मृष्टि तनुते तथैव ॥ ६० ॥

भूतप्रजानां वयुषि प्रभूता भूतप्रभावाः प्रभवन्ति तद्वत् ।
 देवप्रजानां वयुषि प्रभूता देवप्रभावाः स्युरपीन्द्रियाणि ॥ ६१ ॥

भूतप्रभावात् पृथिवीधृतास्ते स्थूलाश्च मनेन्द्रियशक्तिवेधाः ।
 देवप्रभावाद् द्युगताः परे तु स्युरीश्वरा शानवलेन्द्रियाढ्याः ॥ ६२ ॥

१५ सृष्ट्वा प्रजास्तत्र च सर्वमार्जिं विभूय विस्त्रंसत एष आत्मा ।
 प्राणस्ततो हृत्क्रमतेऽस्य मध्यात् प्राणात्यये तं व्यजहुश्च देवाः ॥ ६३ ॥

अग्निस्तस्तस्तं प्रति संदधाति प्राणे हिते पूर्वमिव प्रजेशम् ।
 प्रजापतिं तेन वदन्ति चार्जिन विस्तस्तपूर्त्या सहि पूर्ववत् स्यात् ॥ ६४ ॥

विस्त्रंसते योऽस्य हि लोमचर्ममांसास्थिमजाभिहिताश्च तन्वः ।
 विस्त्रंसिताः स्युस्तदिहाग्निचित्या चिताः पुनः प्राण्वदुपाहिताः स्युः ॥ ६५ ॥

संवत्सरस्तद्वदयं प्रजेशो विस्त्रंसिताश्चेदून्नतवोऽस्य तन्वः ।
 ता आग्निचित्या प्रचिताः पुनः स्युः प्राण्वत् ततः सोऽग्निरिहास्ति चित्यः ॥ ६६ ॥

वायुश्च योर्यं पवते समन्तात् प्रजापतिर्नाम स्त्रतस्य तन्वः ।
 विस्त्रंसिताः स्युर्हिं दिशोऽग्निचित्या चिताः पुनः प्राण्वदिमा भवेयुः ॥ ६७ ॥

आदित्यं पैष चितेनिधेयोस्त्यजिनस्तदित्यं द्विविधोऽग्निरुक्तः ।
 सर्वत्र चैवं क्रमशः प्रविद्यात् प्राणोऽयमग्निश्च प्रजापतिश्च ॥ ६८ ॥

सन्मूलकसृष्ट्यधिकरणम्—

४ सतु प्रतिष्टात्मकतत्त्वमाहुः सत्त्वासुपादाय तु जायतेर्थः ।
 तस्मात्सदेव प्रथमं तदासीत् ततोऽभवत् प्राण इदं मनो वा ॥ ६९ ॥

स्ततस्तु तेजस्तत आप एता अङ्गयोऽन्नमेता इह देवताः स्युः ।
 सहेवता तासु पुनः प्रविष्टा जीवात्मना तास्त्रिवृतोऽपि चक्रे ॥ ७० ॥
 रूपैः स्थिता रोहितशुक्रकृष्णकैस्तिसोऽपि तास्तेजसि यत्र कुव्र वा ।
 नागनौ न सूर्येण न विधौ न विद्युति स्यात् तत्वमन्यतिकलरूपतत्त्वयात् ॥ ७१ ॥
 यदन्नमशनाति भवेत् जिधा तत् स्थूलं च सूक्ष्मं च ततोऽतिसूक्ष्मम् ।
 क्रमात् पुरीषं पलं मनो वा पृथ्यां शरीरे दिवि यान्ति भोगम् ॥ ७२ ॥
 आपश्च पीताखिविधा भवन्ति स्थूलाश्च सूक्ष्माश्च ततोऽतिसूक्ष्माः ।
 मूर्च्चं त्वस्त्रकं प्राण इति क्रमेण पृथ्यां शरीरे दिवि यान्ति भोगम् ॥ ७३ ॥
 तेजोऽशितं वा भवति विधा तत् स्थूलं च सूक्ष्मं च ततोऽतिसूक्ष्मम् ।
 तदस्थितमज्जापि च वाक् च तत्र द्वेष्टः शरीरे दिवि वागुपैति ॥ ७४ ॥
 देहं च पृथ्वीमनुवाति मृत्युदेहं दिवं चामृतमेति रूपम् ।
 अन्नान्मनः प्राण उदेति चाङ्गयो वाक् तेजस्ते ह्यमृताः प्रसादाः ॥ ७५ ॥
 यथा हि दध्नो मथितस्य योऽणिमा तत्सर्पिरूर्ध्वं समुदीपति क्रमात् ।
 तथाशितानां तदवन्नतेजसां प्राणो मनो वाक् समुदीपितानि च ॥ ७६ ॥
 अनशनतः पक्षमसुष्य तन्मनः क्षीणं कलाप्राचमिवाचणिष्यते ।
 भूयस्तदेवेन समाहितं क्रमादिद्वं समर्थं मनोऽन्नं हि तत् ॥ ७७ ॥
 जह्यात् पतित्वापि दिशं दिशं नहि प्राणं क्वचित् प्राणनिवन्धनं मनः ।
 यदा स्वपित्यस्य मनस्तदा सता सम्पद्यते तत् स्वमपीतमस्ति हि ॥ ७८ ॥
 यथाश्वनायो वृद्धनाय एवं ह्यापोशनायास्तमशं नयन्ते ।
 आपोयः प्राण इतीदमशं तेजैव तवैव गृहीतमेति ॥ ७९ ॥
 या चास्त्रयुदन्या तदिदं तु तेजस्तेजो हि पीतं नयते अन्तरम्बु ।
 पीतोदकैः शास्त्रियति यर्हि तेजो नश्यत्युदन्या न तदोदपानम् ॥ ८० ॥
 पश्यामि यतिकञ्च तदस्ति शुद्धं तच्च प्रजायेत विना न मूलम् ।
 मूलं भवेदन्नमथावस्त्रूलं त्वापो व्यपां मूलमिदं तु तेजः ॥ ८१ ॥
 तेजोऽपि शुद्धं न भवेदमूलं यत्स्य मूलं प्रवदामि तत्सत् ।
 सदेव मूलं निखिलप्रजानां विद्यात्सदेवायतनं प्रतिष्ठाम् ॥ ८२ ॥
 यः प्रैति तस्येह मनस्युपैति वाक् प्राणे मनः प्राण उपैति तेजसि ।
 तेजस्तु यत्रात्मनि याति सोऽणिमा तत्सत् ततः सर्वमिदं वभूव ह ॥ ८३ ॥
 नानात्ययानां भ्रमरैस्तरुणां रसानुपाहृत्य यथैकभावम् ।
 नीते मधुत्वं गमिते लभन्ते नैते पृथग् वृक्षरसा विवेकम् ॥ ८४ ॥
 एवं प्रजानामपि तान्यनन्तान्येतानि तेजांसि सति प्रपद्य ।
 एकत्वमाप्तं किल निर्विशेषं तत्सत् ततः सर्वमिदं वभूव ॥ ८५ ॥
 व्याघ्रोऽपि सिंहोऽपि वृक्षो वराहः कीटः पतङ्गो मशकोऽपि दंशः ।
 यद्यन्दवत्यत्र तदेकमूलं तत्सत् ततः सर्वमिदं वभूव ॥ ८६ ॥
 यथा समुद्रात् प्रभवन्ति नद्यः पृथक् वहन्त्यो भुवि दिक्षु दिक्षु ।
 समुद्रमेवान्वपियन्ति तद्वत् सतः प्रजाताः सति संभवन्ति ॥ ८७ ॥
 आमूलवृक्षाग्रस्त्रवद्सेन जीवेन वृक्षोऽस्ति स मोदमानः ।
 जीवो हि यामेव जहाति शाखां स शुष्यतीयं नियते न जीवः ॥ ८८ ॥

न्यग्रोधवृक्षस्य फले प्रभिन्ने धानाः स्युरस्याश्च विभेदनेयम् ।
 तत्राणिमानं न निभातयन्ते न्यग्रोध पषोऽस्ति महान् स वृक्षः ॥ ८६ ॥
 प्रास्तं यथा सैन्धवखिलयमप्सु व्यासं न वृश्येत पृथक् स्वरूपम् ।
 विन्दौ च विन्दौ लवणं प्रतीमस्तथाणिमा सर्वगतोऽस्ति तत्सत् ॥ ८० ॥
 एषोऽणिमात्मा विदुरैतदात्म्यं सर्वं तु तत्सत्यमतोऽतिरिक्तम् ।
 न किञ्चिदत्रास्ति सदेवसृष्टेः पूर्वं सदेवाद्यसदेव पश्चात् ॥ ८१ ॥
 यः कौरुपञ्चालकनीवृतिस्थितां ब्रह्माऽध्यतिष्ठत् समितिं यशस्विनीम् ।
 स एष उद्भालक आस्णिः पुरा जगाद् सद्वादमिमं स्वसूनवे ॥ ८२ ॥
 अस्मिन्मते सर्वमिदं हि तेजोऽवन्नप्रभेदात् त्रिविधं त्रिभक्तम् ।
 त्रिवृक्तुं तत्र तदेकमेकं तेषां सदात्मा सत एव सर्वम् ॥ ८३ ॥
 २ त्रिवृत् क्रियायास्तु विधान्तरं यत् प्रादुस्तदत्र प्रतिपादयामः ।
 सतोऽभवन् व्याहृतयो यतस्ताः सप्तेहते सप्तविधाः पदार्थाः ॥ ८४ ॥
 तेजस्तथापञ्चत्रमेवं प्रत्येकमेतत् त्रिविधं प्रतीयात् ।
 तेजोऽन्नमेतज इदं न भिन्नं भवत् तथावन्नमथान्नतेजः ॥ ८५ ॥
 तेजस्तथाऽपोऽन्न मितीहतेजस्तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रिधास्ति ।
 तेजस्तु तत्रापि च पर्यये तत् तेजस्तथापोऽन्न मितित्रिधास्ति ॥ ८६ ॥
 ततः सतो व्याहृतिसप्तकं स्यादूर्ध्वं तृतीयादखिलं तु तेजः ।
 स्वतो गतिस्तेजसि सा क्रमेण द्रयोद्वयोस्तच्चरमेऽधिका स्यात् ॥ ८७ ॥
 तेजस्तथापोऽन्नमित्तात् तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रिधास्ति ।
 यदन्नमत्रापि च पर्ययेतत् तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रिधास्ति ॥ ८८ ॥
 ततः सतो व्याहृतयः प्रसिद्धाः सप्तविधास्ति तृतीयतोऽर्वाक् ।
 स्थितिस्वभावोऽन्नगुणः क्रमेण द्रयोद्वयोस्तच्चरमेऽधिकः स्यात् ॥ ८९ ॥
 आद्यं त्रयं तैजसमत्रात्रैकैकात्रयाणामथ तेजसो द्वे ।
 अन्त्यत्रयं त्वन्नवदत्रमात्रैकैकात्रयाणां द्विगुणान्नभागे ॥ १०० ॥
 तेजोऽन्नमात्राद्वययुक्त्रयाणामेकैकमात्रा त्रितयेऽस्ति मध्ये ।
 त्रयं त्रयं तैजसमाप्यमन्नं तेजोऽन्त्यमन्नाद्यमपीह सान्ध्यम् ॥ १०१ ॥
 एषां त्रयाणामिह योगमात्रा वैषम्यतो व्याहृतयः सह स्युः ।
 ताः सप्त सत्यं च तपश्च तद्वज्जन्मर्महः स्वश्च भुवश्च भूश्च ॥ १०२ ॥
 प्राणस्तपः सत्यमदोमनांसि वाचोजनो वायुविधामहः स्यात् ।
 स्वः सर्वतेजांसि भुवस्तथापो भूरिष्यते सर्वविधाः पृथिव्यः ॥ १०३ ॥
 मनांसि तेजांसि च वाच आपः प्राणाः पृथिव्योपि च वायवश्च ।
 दयक्त्या च जात्या च भवन्त्यनेकप्रकारतस्तानि विविच्य विद्यात् ॥ १०४ ॥
 रूपैरमीभिर्जगदेतदेकं चराचरं व्याहियते समस्तम् ।
 सदप्यदो व्याहियते यदाभिस्तस्यादिमा व्याहृतयः प्रसिद्धाः ॥ १०५ ॥
 वागेव सर्वं मनसाऽसुकाऽन्यद्वाचं महाकाशमिति ब्रवन्ति ।
 आकाशतो वायुरतोऽनिरन्जेत्तर्लं जलान्मृद्धवतीति मन्ये ॥ १०६ ॥
 नसोऽस्ति यस्मान्न भवन्ति शब्दाः परस्पराद्यातवशाद्विर्धा ।
 वाग्वीजमेषां जनितास्तस्ते सर्वत्र तस्मादुपलभ्यते वाक् ॥ १०७ ॥

मनस्तु भूमित्वमुपैति संचरे भूमिर्मनस्त्वं प्रति संचरकमात् ।
इत्थं किये द्वे भवतोऽधिकाधिको बन्धश्च मोक्षश्च तयोःप्रवर्तते ॥ १०८ ॥

तेजः आपः अन्नम् = भूतानि उत्तरोत्तरस्थूलानि

१	तेजः	= मनः (प्रज्ञा) + १ पक्कलम्
३	आपुः	= प्राणः (सोमः) + २ द्विकलम्
६	अन्नम् = तेजः	= वाक् (आकाशः) ३ त्रिकलम्
२७	आपः	= वायुः + ४ चतुष्कलम्
८१	अन्नम् = तेजः	= तेजः + ५ पञ्चकलम्
२४३		आपः	...	= आपः + ६ पट्टकलम्
७२६		अन्नम्	...	= पृथ्वी + ७ सप्तकलम्
२१८७				

सदसन्मूलकसृष्ट्याधिकरणम् ।

५ अथेदमग्रे ह्य सदेवमासीत् सदेव नासीदथ यत् तदासीत् ।
 * नेवैतदासीत् मन एव तत्प्रागासीन्मनो नेव हि सन्न चासत् ॥ १०६ ॥
 मनो यथा तक्षियते तथोर्द्वयं यावन्मनस्तावदसच्च सच्च ।
 मनोऽस्ति तत्सन्न वहिस्ततोऽसत् सर्वं मनस्येव कृतं वहिः स्यात् ॥ ११० ॥
 यत् तैत्तिरीया असतो मनोऽभूदित्याह राहुस्तदिदं स्वयम्भु ।
 ? सदो न चासीन्नसदो मनः प्रागासीत् सदः स्त्रृमनोऽस्त्यकस्मात् ॥ १११ ॥
 अर्थक्रियाकारितया मनस्तत् सदस्ति तत्प्रागसदेव सत् स्यात् ।
 यावन्न धत्ते विषयं तदानीमसद्वेदवार्थमुपेत्य तत्सत् ॥ ११२ ॥
 तस्मान्मनोऽसत् सदिति द्विवाहुर्मनः पुरासीत् तत एवमाहुः ।
 नूनं सदेवेदमिहाग्र आसीदथा सदेवेदमिहाग्र आसीत् ॥ ११३ ॥
 यत् प्रागसत् तत्सदभूदिदानीमितीत्यमाहुः खलु तैत्तिरीयाः ।
 श्वोवस्यसं नाम मनस्तदस्ति वहेदमस्मादभवत् समस्तम् ॥ ११४ ॥
 न केवलं सृष्टिविधौ सिसृक्षामात्रेण वोध्यो मनसो नियोगः ।
 आरम्भणं द्रव्यमपीह कृत्स्नं मनस्तदित्याह तु याज्ञवल्क्यः ॥ ११५ ॥
 अमूर्तमासीदनिरुक्षमेतन्मनः क्रमादाविरभूत्तु मृत्यैः ।
 वाक्प्राणचक्षुः श्रुतयः क्रमात्तद्वत्वाऽभवत्कर्म ततोऽग्निरेषः ॥ ११६ ॥
 इमानि सप्तैव तु मूलरूपाणेयेभिः समस्तं जगदाविरास्ति ।
 प्रत्येकमेषां प्रथमं स्वमेव प्रामूर्छेदेकं सदनेकमासीत् ॥ ११७ ॥
 पट्टत्रिंशदेकस्य सतः सहस्राण्यासन् स्वरूपाणि न तत्र पूर्वात् ।
 तेषां प्रभेदोऽस्ति विभूतिरेषा विसृष्टिरेषा स्थितिवृत्तिरेषा ॥ ११८ ॥
 यदन्यदन्यन्मनसञ्च वाचः प्राणस्य चक्षुः श्रुतिकर्मणां वा ।
 अहर्निशं संततमास्ति रूपं लोकप्रवृत्तौ तदियं विभूतिः ॥ ११९ ॥
 संकलपयन्ति त्रुवते तथा यत् प्राणन्ति शृणवन्ति विलोकयन्ते ।
 कुर्वन्ति चिन्वन्त्यपि यत्तदेषामेषा कृतिः सा चितिरेवमेषाम् ॥ १२० ॥

आग्नेश्चितिः सा यदियं त्रिलोकी यत्पर्वतानोकहजन्तुवर्गाः ।
यः कश्च कायश्चितिरेव सोऽग्नेस्तदित्थमेतानि हि सप्त विश्वम् ॥ १२१ ॥
याग्नेश्चितिः सापि विना मनोऽस्तिनो मनस्थितोऽग्निर्मनसः स चीयते ।
सा जायते सप्तचितिश्चितिः क्रमात् पृथ्वीयमासामिह सप्तमी चितिः १२२ ॥
ये पर्थिवास्तत्र सूर्येव सत्यं सूर्याऽपि वायर्येव ततोऽपि तेजः ।
वायुस्ततो व्योम ततस्ततोऽपि प्राणस्ततः सत्यमिदं मनोऽस्ति ॥ १२३ ॥

* ६ प्रजापतिर्नाम मनोऽस्ति तस्मादित्थ रयिः प्राण इमौ पृथक् स्तः ।
मनोवृतः प्राण उपैति रथ्यामेषास्ति सर्वा रयिरेव सूर्तिः ॥ १२४ ॥
कात्यायनायेह कवचित्तिरेव प्राङ् महर्षिराभाषत पिप्पलादः ।
यथैषतप्त्वा तप एतदेवे प्रजापतिस्तन्मिथुनं सक्षर्ज ॥ १२५ ॥
प्राणं तमादित्यममूर्तमाद्वृत्तौ तु चन्द्रं रयिमाहुरेतौ ।
संवत्सरे मासि दिने तथांत्रे प्रजापतौ तस्थतुरर्द्धमर्द्धम् ॥ १२६ ॥
आदित्यमाहायनमुत्तराख्यं स देवयानोऽर्हति विद्यया तम् ।
चान्द्रं तु दक्षं पितृयाणगिष्ठापूर्तादिभिः कर्मभिरेति मर्त्यः ॥ १२७ ॥
“दे सृती अश्रूणवं पितृयामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताम्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च” ॥ १२८ ॥
यच्चागवीधयुत्तरमस्ति सप्तर्षभ्यस्तु यदक्षिणमेष पन्थाः ।
स्यादुच्चरो याति ततोऽमृतं तं सूर्यं न चावर्तत एव तस्मात् ॥ १२९ ॥
उदक्तवगस्त्यादजवीथितोऽवाक् हशादक्षिणोऽप्यं पितृयाणमार्गः ।
प्रेतस्ततो याति तु चन्द्रमस्मादावर्तते कर्मवशात् पुनः क्षमाम् ॥ १३० ॥
मास्याहुरादित्यमकृष्णपक्षं प्राणो हि सौषुप्तु उपैति तास्मिन् ।
कृष्णस्तु पक्षो भवतीह चान्द्रस्तर्मन्मन्दश्यो रस एति रय्याः ॥ १३१ ॥
दिने तु या रात्रिरिदं तमस्तच्चान्द्रा रयिः सा तत एव सूर्तिः ।
अथेह यज्ज्योतिरहस्तदानीमादित्यतः प्राण इदोपयाति ॥ १३२ ॥
उद्यन्धयं सर्वत एव सर्वं प्रकाशय गृह्णात्यज्जिलान्तरस्थान् ।
प्राणानयं रश्मिषु संनिधत्ते प्राणास्ततः संस्कृतिमाप्नुवन्ति ॥ १३३ ॥
“विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुद्यत्येष सूर्यः” ॥ १३४ ॥
रसोमलश्चोद्भवतस्तथाऽन्नमलः क्षितिं याति रसस्तु देहम् ॥
रसस्यमृत्युस्त्वमृतं च भागो भूतानि मृत्युस्त्वमृतं च देवाः ॥ १३५ ॥
प्राणोऽग्निरेवं रयिरेष सोमः सोमाद् घनत्वं तनुतानितः स्यात् ॥
आग्नेर्गतिः स्यात् स्थितिरत्र सोमात् ताम्यामिदं विश्वमुदेति रूपम् ॥ १३६ ॥

ऐकात्म्यमूलकसृष्ट्याधिकरणम् ।

१ इत्यं विरोधेन वदन्ति पूर्वे मतत्रयं तत्र परे वदन्ति ।
यथा तु पश्यामि समन्वयेना विरुद्धमर्थं तमिह ब्रवीमि ॥ १३७ ॥

* प्रश्नोपनिषत् ।

(४७)

प्राणप्रधानाथ मनःप्रधानाथ वाक्प्रधाना त्रिविधेह सृष्टिः ।
 प्राणप्रधाने त्वसदग्र आसीदित्याह तद्वन्मनसीह वाचि ॥ १३८ ॥
 पृथक् स्वमूलं प्रतिपादयन्ती भाषेयमस्यां न विवादलेशः ।
 सद्वाप्यसद्वा सदसत्तथा वा स एक आत्मैव परः पुरासीत् ॥ १३९ ॥
 २ प्रजापतिर्नास्ति मनो न वा वाक् न प्राण एतस्य हि ते गुणाः स्युः ।
 यत्रैक्यमासां स परोऽक्षरो वा क्षरोऽथवा स्यात् स पृथक् प्रजेशः ॥ १४० ॥
 यतस्त्रिभ्वा ब्रह्म ततस्त्रिभासौ सृष्टिः प्रदिष्टा निखिलं त्रिधास्ते ।
 आपस्तु वागस्ति मनस्तु सोमः प्राणत्रिलोपोऽयमिहाग्निरुक्तः ॥ १४१ ॥
 अपां घनः स्यात् पृथिवी स चन्द्रः सोमग्रहोऽग्निग्रह एष सूर्यः ।
 पृथिवी हि वागस्ति मनस्तु चन्द्रः प्राणः प्रजानामयमस्ति सूर्यः ॥ १४२ ॥
 प्राणो मनोन्वागिति ये त्रयोऽर्थाः सहैव सर्वे प्रभवन्ति नित्याः ।
 एकोऽयमात्मा त्रिभिरात्मस्तुपैरेतैरहिविश्य विभर्ति विश्वम् ॥ १४३ ॥
 ३ सताऽसता चाहितरूप एकः प्रजापतिर्विश्वमिदं विधत्ते ।
 यथा तथा पश्यति याक्षवलक्ष्योऽप्यकर्मश्वमेधोऽद्वनप्रसङ्गे ॥ १४४ ॥
 ४ यदस्ति किञ्चित्त तदग्र आसीत् तस्मृत्युनाकान्तमशेषमासीत् ।
 प्राणोऽमृतं मृत्युरपान उक्तोऽपानेन तेनावृतमेतदासीत् ॥ १४५ ॥

(श. १०६४)

भुद्वक्तेऽव्यमेतेन तु मृत्युनैवापानेन तस्माचयदस्यमन्तः ।
 तेनाशनायेति वदन्त्यपानं मृत्योऽस्ततोऽन्नं त्रियतेऽन्यसात्सत् ॥ १४६ ॥
 केचिद्विदुर्मृत्युरयं य आसीत् सा चाशनायैव निरात्मिकासीत् ।

(श. १०६५)

आत्मनिवितामैच्छ्रदियं ततोऽस्या आपोऽग्निरक्तोऽभवदर्ध्वमात्मा ॥ १४७ ॥
 नैतन्मतं साधु न चाशनाया विनात्मना संभवति क्वचित्सा ।
 आत्मैव तु प्रागभवत् स एव त्वंत्रेऽशनाया च स एव मृत्युः ॥ १४८ ॥
 आत्मैव सर्वे स इहाग्र आसीदात्मानुवाक् प्राणमनोमयोर्थाः ।
 प्राणेन चाचा मनसा च हीनं न किञ्चिदासीदखिलं समं तत् ॥ १४९ ॥
 तत्रास्ति निर्मातु मनोऽर्थ साधनं प्राणोऽस्त्युपादानमियं तु वागिह ।
 मनो भवेदायतनं तदभ्यरे प्राणो बलं कर्म च वाग् विकारभाक् ॥ १५० ॥
 प्राणक्रियार्थाद्यमिरेभिरुद्धवन्त्येकैक आत्मा प्रभवः स्थितिर्गतिः ।
 यदत्र किञ्चिद् भवतीह तदध्वं प्रजायतेऽस्मात् पृथगात्मतः पृथक् ॥ १५१ ॥
 यावन्मनोर्वीर्यमूदैत् सकामः प्राणस्य वाचश्च तपःशमस्तत् ।
 इच्छातपः श्रान्तिभिरेप आत्मा रेतोभिरेतत् सृजति स्वमङ्गम् ॥ १५२ ॥
 प्राणो बलं तच मनोऽनुरूपं चरत्यमुष्यास्ति नियामकं तत् ।
 यथावकाशो मनसोपपन्नो मात्राच रूपं च वलस्य तवत् ॥ १५३ ॥
 प्राणो मनस्येव चरत्यभीक्षणं संचारमायाति न चामनस्के ।
 प्राणो श्रान्तात् प्राङ् मन एव गच्छेन्मनस्कृते प्राण उपैति भूयः ॥ १५४ ॥
 ५ आत्मा द्विधास्तीश्वरजीवभेदात् तत्रेश्वरैक्यं वहवस्तु जीवाः ।
 प्राणो मनस्यैश्वर देश्वरेस्मिन् जैवे तु जैवः प्रचरेत् पृथगवत् ॥ १५५ ॥

(४८)

६ प्राणो द्विधा वृत्तिविशेषतोऽस्ति प्राणनवपानव्विह किन्तु स प्राकृ ।
 अपानवृत्तिर्विलयं प्रकुर्वन्नासीन्न तु प्राणनवृत्ति किञ्चित् ॥ १५६ ॥
 प्राणनव्ययं प्राकृ सरति प्रसारे कर्तुं घनं प्रत्यगपानं पति ।
 प्राणोऽन्यतोऽन्यत्कुरुते विद्वूरेऽन्यतोऽन्यदभ्यर्थमपानतः स्यात् ॥ १५७ ॥
 प्राणस्तु यः प्राणविशेषं पतं स्पृतं विदुर्जीवयते स सर्वम् ।
 सर्वाणि भूतानि स एव मृत्योः स्पृणोति तस्मात् स्पृतमेतमाहुः ॥ १५८ ॥
 नैकान्ततो मृत्युर्यं स्पृदेव वा विपर्ययेते नु परस्परेण तौ ।
 एक प्रवाहेऽन्तरमन्तरं गतावुभौ क्रमेते इति हि स्थितिर्मता ॥ १५९ ॥
 स्पृतः प्रवाहे जगतोऽस्ति स्त्रिमृत्युप्रवाहे प्रलयस्य कालः ।
 पुरासदानीं प्रलयस्य कालस्तत्रावृणोत् सर्वमिदं स मृत्युः ॥ १६० ॥

(श. १०६४५)

यान्यात्मवाक् प्राणमनांसि तेषां प्राणो द्विधा स्यात् स्पृदपानमेदात् ।
 किन्त्वात्मनो वाइमनसे अपानावृते तदास्तां न पुरास्पृदासीत् ॥ १६१ ॥

(श. १०६४५)

तस्मादपानावृत एष आत्मा सर्वोऽशनायामय एव मृत्युः ।

(श. १०६४५)

मनो यदाकर्षणीर्यमन्यं विलापयत्यात्मनि साऽशनाया ॥ १६२ ॥
 त्रिधाॽशनायाऽस्त्यशनाय येच्छा सा शंनयन्ती त्वपराशनाया ।
 अथाशनायान्तरयेत सान्या वीर्याणि वाक्प्राणमनःसुतानि ॥ १६३ ॥
 स्यादत्तुरन्तिर्निहितं यदाद्यं प्रख्यायतेऽत्तेव तदा न चाद्यम् । (श. १०६२)
 अन्नं यदाच्छ्रुन्दयते तदाऽसौ शास्यत्यपानः स्पृदुदेति तत्र ॥ १६४ ॥
 सर्वोऽनुवेलं प्रियमाणं पवाश्रात्यन्नमेतत् स्पृदमुं स्पृणोति ।
 अत्रे तु स्पृष्टेन तदन्नमासीत् तन्मृत्युनैवावृतमेतदासीत् ॥ १६५ ॥

(श. १०६४५)

प्राणोऽस्त्यपानो न यदाऽन्नमस्मिस्तदा स मृत्युर्ध्रियमाणरूपः ।
 रिक्षोदयं पूरयितुं मनो यत् सैषाशनाया परितस्तदासीत् ॥ १६६ ॥

(श. १०६४५)

७ किन्त्वस्य मृत्योर्न शरीरमासीद् वायवभ्रवद्वा पृथगात्मतासीत् ।
 तदन्नमेगायतनं शरीरं विनाशनायालमभून्न मृत्युः ॥ १६७ ॥
 साम्यादमीषां पृथगात्मतायां नैकः परंभोक्तुमलं तदासीत् ।
 ततः स्वयं केषुचिदेष्वकस्मादैकात्म्यभावाय मनोऽन्यदासीत् ॥ १६८ ॥
 यावन्मितानां मनं पेक्षस्त्वादात्मवितायै समभूदमीषाम् ।
 तावत् खेषों मन एव साम्यात् प्राणश्च वाकृ चैकतया घभूः ॥ १६९ ॥
 तदित्थमैकात्म्यमभूदकस्मादेकोऽयमात्मा समभूदमीषाम् ।
 मनो वशात् प्राण इहान्वितः सन् वाच्यन्वितायामयमेकवत् स्यात् ॥ १७० ॥
 तदित्थमन्यान्यमनः प्रभावादैकात्म्यमासीदिवमन्यदन्यत् ।
 तेष्वेषु वाक्प्राणमनःप्रमाणन्यनूनाधिकत्वादभवन् विशेषाः ॥ १७१ ॥

नानाविशेषान्वयतस्तदैक्यं गुणं विदुस्तैश्च गुणैर्यैक्यम् ।

तद्रूपमाहुः परमाणुनाम्ना तेभ्यस्त्वेत्युरतश्च भूतम् ॥ १७२ ॥

विशेषपूर्वेषु गुणाणुरेणुस्कन्देषु सर्वत्र पृथक् पृथक् प्राक् ।

आत्मा य आसीद् विविधोऽद्य योगादेकत्र सोऽर्चन्नचरत् प्रदेशे ॥ १७३ ॥

(श. १०६५)

स्तोमः समूहः स यतस्तदर्चनं तदर्चनाद्वक् तद्वचां विताननात् ।

सामाथ ऋक् साम समन्वयाद् यजुर्व्यौमाथ वायुश्च यजुः समन्वितम् १७४
वाग् ब्रह्म वेदास्त इमे त्रयोपि ब्रह्मैव सर्वं तदिदं यदस्ति । (श. ६११)

तद्विद्यते विन्दति तद्विदन्ति ब्रह्मैव सर्वं तदिदं यदस्ति ॥ १७५ ॥

नवेद्वतोऽन्यत् किमपीह दृश्यते यास्तावदापः पृथिवी तथाग्नयः ।

वेदाद्भे वेदहिता इमेऽस्तिला यजुर्यदेषां तत एव सृष्टयः ॥ १७६ ॥

वागेव तु व्योम स वायु 'यज्ञु' यजुस्तदुक्तं हि तयोः प्रयोगात् ।

गतिस्थितिद्वैध्रगुणान्वयेन प्रजायते सर्वविधः प्रपञ्चः ॥ १७७ ॥

त्रिधा यजुर्व्याग विनियुज्यते सा तदुक्त्यमर्कोऽयमशीतिरेषा ।

मूलं स्थिरं त्वात्मनि किञ्चिद्वुक्त्यं प्राणान्वयात् तूलमिवोत्थितोऽर्कः ॥ १७८ ॥

अर्कोऽशनायास्ति ततः सभिन्नात्मानं समाकर्षति तस्य वाचम् ।

उपादधात्मात्मनि तामशीर्ति विदुः कमोऽयं नियतः समन्तात् ॥ १७९ ॥

विसंसंते चोक्तमते च नित्यं कृष्टः परात्मन्यशना ययाऽर्कः ।

समाशनाज्जीवति हीयतेऽल्पादपूर्वमर्थं सृजति प्रभूतात् ॥ १८० ॥

६ सर्वासु सृष्टिष्वभवन् पुरस्तादापोऽथ पृथिवी च ततस्ततोऽग्निः ।

कं ब्रह्म खं ब्रह्म च खं प्रदेशस्तत्राद्विं तं यत्किमपीह कं सत् ॥ १८१ ॥

यदेव किञ्चित् प्रतिपद्यते तत्कुमुक्मस्यायतनं खमुक्म ।

यदर्चतः कं समभूत् खगमें तदुक्त्यतः प्रोत्थितमर्कमाहुः ॥ १८२ ॥

उक्त्यं हि वाग्रूपमिहात्मनि प्रागव्यक्तमात्मांशतया यदस्ति ।

प्राणस्तदुक्त्यस्तदशीतिमशनशुक्त्ये निजेऽर्चश्चरतीह सोऽर्कः ॥ १८३ ॥

अद्यापि येनाशितमत्र पूर्वं धृतं तदात्या धृतसंस्कृतोऽभूत् ।

संस्कार उक्त्यं तत उत्थितोऽर्को धृताशमिच्छेन्न न संस्कृतश्चेत् ॥ १८४ ॥

१० प्रजापतिः प्राणशृष्टिः स पूर्वः स व्योमवाय्वात्मकवाक् समुत्थः ।

अर्कः परात्माशनतोऽस्य वाचाऽत्मना च स प्रागसृजततदापः ॥ १८५ ॥

अद्व्यत्यस्तदात्मन्व्यभवत् स मृत्युस्ताश्चाशनाया अभवंस्तदापः ।

(श. १०६५)

आपः पुरस्तादयमर्क आसीदापोऽसवन् द्व्यर्चत आत्मनः कम् ॥ १८६ ॥

(श. १०६५)

आपोऽयमात्मा परमेष्ठिसंज्ञो व्योमन्यनन्ते परमे समन्तात् ।

व्याप्तोत् समस्तं जगदस्ति तत्राप्स्वेवाद्व्य एवोदभवच्च सर्वम् ॥ १८७ ॥

सव्यस्त तस्य हि मध्यभागाद् व्युत्कम्य संवत्सरदेवभावन् ।

देवेषु वायुः पुनरत्र गर्भे प्रविश्य तत्प्राणतया बभूव ॥ १८८ ॥

यावत्पुनर्व्यस्तसेदेष आत्मा तावत्पुनर्वायुरिहागतः स्यात् ।

प्राणा हि वायुः सकलाश्च देवाः प्राणाः स यज्ञः स हि वस्तुभावः ॥१६४॥

११ अपामणूनां यदि वायुरात्माऽशनायितोऽर्चश्चरतीह सोऽर्कः ।

वायुत्वमप्त्वं च सहैषु भुक्त्वा करोति फेनायवनीस्वरूपम् ॥ १६० ॥

आपः पुरा पुष्करपर्णमासन् प्राविध्यदप्स्वेतदितोऽब्रू घनत्वम् ।

(श. ६।११)

घनाभिराद्विर्भिर्यते तु वायुर्वायोरपां मूर्छेनया च फेनः ॥ १६१ ॥

अप्रेक्षनमूषः सिकता च शर्कराऽशमायो हिरण्यं च भवेत् पृथिव्यसौ ।

(श. ६।११)

अपां च वायोरपि तारतम्यतो द्रव्ये घनत्वेऽपि समन्वयेऽपि च ॥ १६२ ॥

प्रजापतिर्वायुरयं स आत्मा क्षिणो घनेऽस्मिन् मिथ आहतः सन् ।

अग्निः स्वयं भूरभवद् द्वितीयः प्रजापतिर्भूरस एव आत्मा ॥ १६३ ॥

सव्यस्तस्त तस्य च मध्यभागाद् व्युत्कम्य संवत्सरदेवभावान् ।

देवेषु चाग्निः पुनरत्र गर्भे प्रविश्य तत्प्राणतया वभूव ॥ १६४ ॥

प्राणस्ततस्तत्र वभूवुरेते स्तोमा विभिन्नास्तत एव नाना ।

(श. ८।३५ चितिः)

इमानि रूपारायभवन् स यज्ञः स्तोमो न यज्ञेन विनास्ति किञ्चित् ॥ १६५ ॥

(श. ८।३५)

आत्मानंभात्मा प्रतिधाय तस्मिन् सर्वाणि भूतान्यभवत्स गर्भे ।

(श. ८।३२)

पाप्मा तु मृत्युः सहितान्यगृह्णाद् गर्भोह्यपानाद्विलयं गतः स्यात् ॥ १६६ ॥

(श. ८।३२)

देवास्तथात्माप्यभवन् स्पृतोऽस्मिन् स्पृणवन्ति गर्भं त इमे स्म मृत्योः ।

(श. ८।३२)

देवा द्विधा तत्र वभूवुरेके भागा अथान्ये त्वगुराधिपत्यम् ॥ १६७ ॥

(श. ८।३२)

भागात् वाचाधिपतीश्च कांश्चिच्चित्यां चतुर्थ्यौ दश याज्ञवलक्ष्यः ।

भागैर्विकाराः स्युरथाधिपत्यं गता विकारान् परियान्ति वाद्याः ॥ १६८ ॥

१२ ये स्तोमभागा अथ यज्ञभागास्तत्रैव वेदा निहिता भ्रुवास्ते ।

अथाधिपत्यं गमितास्तु देवा न्यूनाधिकाः स्युवर्यमिच्चारिणोपि ॥ १६९ ॥

यो जायते सोऽखिल एव तेभ्यो देवेभ्य एवासुरसंहितेभ्यः ।

प्रजायते तत्र यथा तु देवाः स्युः संनिविष्टाः समतोऽत्र यज्ञः ॥ २०० ॥

अपां शरो यत् समहन्यतैषा पृथिव्यभूत् तत्र रसोऽयमग्निः ।

स्पृष्टा स पृथक्वीमखिलां समन्तात् सहस्ररश्मिर्वहिरत्यतिष्ठत् ॥ २०१ ॥

(श. १०।६।५)

१३ त्रिधास्वमात्मानमर्थं विधत्ते सोऽग्निः सवायुः सरविः क्रमेण ।

(श. १०।६।५)

(५१)

आद्योऽयमग्निः परतोऽस्य वायुस्ततः परस्ताद् रविसंनिवेशः ॥ २०२ ॥
प्राणास्त्रयस्ते क्रमसिद्धरूपा एकोग्निरेते पशुमश्वमीक्षे ।

(श. १०६४)

यत्रैव तत्रैव सद्यतेऽन्यः प्रतिष्ठितः सोऽप्स्वशनाय याङ्गः ॥ २०३ ॥
(श. १०६५)

प्राची शिरोऽस्योपदिशौ तथेम्मौ पुच्छं प्रतीची विदिशौ तु सक्षयो ।
(श. १०६५)

पाश्वे दिशौ तूदरमन्तरिक्षं द्यौः पृष्ठमुर्वीं तदुरःस्थलं स्यात् ॥ २०४ ॥
योनिः समुद्रोऽस्य मतोऽप्सु योनिर्बन्धुः समुद्रोऽस्य मुखं तथाग्निः ।
वैश्वानरो व्यात्तमसुध्य सोमा रेतोऽस्ति संवत्सर एव सोऽश्वः ॥ २०५ ॥
पूर्वार्द्धं उद्यन् विचलन् परार्द्धः प्रोद्यन्तमश्वं महिमान्यहः स्यात् ।

(श. १०६५)

प्रयान्तमश्वं महिमानु रात्री योनी तयोः पूर्वपरौ समुद्रौ ॥ २०६ ॥
(श. १०६५)

१४ अथैप मृत्युः पुनरैच्छ्रदात्मा मम द्वितीयोऽस्तु शरीरनामा ।
(श. १०६५)

यावन्मनस्तावदपान एतां वाचं मनस्याश्रमयां चकार ॥ २०७ ॥

रेतांसि वाक् प्राणमनोमयानि यावन्ति संवत्सर एष तावान् ।

अभूत् पृथिव्या रसमग्निमेते संवत्सरेऽस्मिन्नभृतैष मृत्युः ॥ २०८ ॥
(श. १०६५)

अग्निः पृथिव्यस्ति तमेव मृत्युस्तत्राशनाया वशतो व्यक्षर्षत् ।

आकम्य सर्वादिश एति स प्राग् देशं स संवत्सरनाम कालः ॥ २०९ ॥

संवत्सरादूर्ध्वमिहैतमग्निं स चासृजद्वाक् परितस्ततोऽभूत् ।

(श. १०६५)

संवत्सरो वाङ्मय एष आत्मा जातं तमग्निं न जघास मृत्युः ॥ २१० ॥

संवत्सरेणापि तयापि वाचाऽसृजत् समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् ।

छन्दांसि वेदानसृजत् सयज्ञान् प्रजाः पश्नन्त्यदितिः स सर्वान् ॥ २११ ॥

(श. १०६५)

१५ यजेय यज्ञेन तु भूयसेत्यात्मैच्छ्रुत् ततोऽश्राम्यदतप्यतापि ।

(श. १०६५)

प्राणास्त्रयः सन्ति हि तस्य भर्गो महर्यशश्चाग्न्यनिलेन लक्ष्याः ॥ २१२ ॥

आन्तस्य तपस्य यशोऽनुवीर्यं तस्य व्युदक्रामदतस्तदानीम् ।

शरीरमस्य शवयितुं बभूव तन्मेध्यमस्त्वित्यभवन्मनोऽस्य ॥ २१३ ॥

(श. १०६५)

योऽकोग्निरेतस्य शरीरमश्वत् ततोऽग्निराख्यायत सोऽयमश्वः ।

यतस्तु मेध्यं तदभूत् स सूर्यो यशोमयोऽख्यायत चाश्वमेधः ॥ २१४ ॥

(श. १०६५)

(५२)

अशबो हि देवानवहत् समस्तान् देवा द्विधा अग्निमयाश्च सौम्याः ।
 अन्नादितस्तेऽग्निमयास्तु सौम्या अन्नानि चान्नाहुतयोऽत्र यज्ञाः ॥ २१५ ॥
 यज्ञः प्रजा जीवनमस्ति यज्ञोच्छेदादयं नश्यति जीवदेहः ।
 यमो हि सोमाहुतिमग्निमध्ये व्याहन्ति चोत्सीदिति तेन यज्ञः ॥ २१६ ॥
 यत्राग्निरिन्धे सच यत्र यज्ञः प्रवर्तते देवमयोऽन्नभोगात् ।
 स एष आत्मा बहुरूप एषामेकस्तु यज्ञः पृथगीश्वरोऽस्ति ॥ २१७ ॥
 जीवाः पृथग् यज्ञविधा अनन्ता भवन्ति नश्यन्ति विपर्ययन्ते ।
 एको महायज्ञ इहेश्वरो यः सोनायनन्तोऽस्त्यविनाश्यसीमः ॥ २१८ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशाखे गुणवाद-
 विकल्पः पञ्चमः संपूर्णः ॥ ५ ॥

इति सदसद्वादस्य पञ्चमं प्रस्थानं गुणवादाख्यम् ॥ ५ ॥

सदसद्वादे सामञ्जस्याधिकारस्य विकल्पेषु—

प्रागभावसमुच्चितकारणवादाधिकरणम् । (न्यायमतेन)

१ असत् पुरासीत् सदिदं ततोऽभूदित्याहुरेकेऽथ परेऽन्यथाहुः ।
आसीत् सदेवाग्र इदं ततोऽभूदित्यत्र नैवार्थ्यविरोधमीक्षेः ॥ १ ॥
यदस्तुपुणादानमिदं सदुक्तं यः प्रागभावस्तदसच्चिरुक्तम् ।
कार्योऽद्वात् प्रागुभयं तदासीत् ततो यथेच्छं व्यपदेशयन्ति ॥ २ ॥
असीद्यदग्रे समवेत्य तस्मिन् नासीद् यदग्रे तदिदं प्रज्ञे ।
यज्ञायते प्रागसदेतदासीत् सत्त्वे तदासीत् समवायि तस्य ॥ ३ ॥
इत्यसद्वादः ॥ १ ॥

संभूतिविनाशाधिकरणम् । (सांख्यमतेन)

२ लयश्च सृष्टिश्च लयश्च सृष्टी रात्रिस्त्वहोरात्रिरहस्यथाग्रे ।
असत्य सच्चेदमसच्च सच्चेत्यावर्तते शश्वदनादिकालात् ॥ ४ ॥
आसीत्पुरा रात्रिरसत् तमस्ततः सत् प्रादुरासीदिति चक्षते परे ।
आसीत्तु सत् सृष्टिमयं दिनं पुरा ज्योतिस्ततस्तस्य तमः परे जगुः ॥ ५ ॥
नासीद्याभूदिति चैकधा मतिर्यदस्ति तन्नश्यति सैकधा मतिः ।
तयोर्विशेषं न विवेक्ष्य वादयोः पश्यास्यहोरात्रपरम्परा यतः ॥ ६ ॥
न तत्र पूर्वत्वपरत्ववाधः संभाव्यते यत्र परम्पराऽस्ति ।
नैवादिसर्गः क्लिदस्ति तस्मादवान्तरे व्याहरते यथेच्छम् ॥ ७ ॥
यद्रूपमाविः प्रतिभाति तत् सत् तिरःस्थितं न प्रतिभात्यसत् सत् ।
सदेव यथ प्रतिभातिरूपं तादग्विधं तत् सदसत् तदासीत् ॥ ८ ॥
असद् यदासीच्छिरुपाख्यमेतन्नासीत् सदेव त्विदमग्र आसीत् ।
सत्त्वावदेवैतदिहाग्र आसीत् सत् कारणं कार्यसतोऽन्यथासीत् ॥ ९ ॥

विद्याविद्याधिकरणम् । (वेदान्तमतेन)

(१) आसीदसत् प्रागिति योक्तिरूपाः संभाव्यते पञ्चविधोपपत्तिः ।
यद्विद्यमानं किमपीह तत् सत् तदन्यथारूपमथासदाहुः ॥ १० ॥
कार्योणि सन्त्यग्य ततोऽतिरिक्तं किमप्यकार्यं तदितोऽग्र आसीत् ।
यावन्ति रूपाणि तु सन्ति सृष्टौ तेभ्योऽन्यथारूपमिहाग्र आसीत् ॥ ११ ॥

(२) जगद् यथारूपमिदं विलोके तद्रूपवत् प्रागसदेतदासीत् ।
इत्थं न चासीदिति वक्तुमेव प्रवच्चिम नूनं तदसत् तदासीत् ॥ १२ ॥

(३) रूपं च रूपात्रय इत्थमेतद् द्वयं तदस्तीह यदस्तिकिञ्चित् ।
यदस्तिरूपं न तदग्र आसीद् यदत्ररूप्यस्ति तदग्र आसीत् ॥ १३ ॥

(४) य उद्भवेत् तं प्रवदन्ति भावं भावा इमे द्रव्यगुणं क्रियाद्याः ।
यत्कर्म्म यद्रूपमिदं शरीरं ग्रामो भवन् भाव इहोदितः स्यात् ॥ १४ ॥

(4.8)

यत्कार्यपर्यायविभन्नरूपं शश्वत्स्थितं यत्र लिनाति कार्यम् ।
नोत्पाद्यते तन्मभवन् स भावस्तस्मादभावं तमिह व्रवीमि ॥१५॥

यदाह नास्तीति स नूनमत्राभिप्रैति कार्यस्थितिविप्रवाधम् ।
तस्माद्कार्यस्थितिमन्त्त तत्त्वं निःशेषकार्याप्ययनादभावः ॥ १६ ॥

सद्भावमाहासद्भावमाहासदादितत्वं सदिदं तु कार्यम् ।
कथं ते सद्भावमाहासदादितत्वं सदिदं तु कार्यम् ॥

कथं तु सत् कायामदं पुरा स्यादसत् तस्माद्दमश्च आसात् ॥ १७ ॥
नाम्ना च रूपेण च कर्मणा च सर्वं जगत् व्याकृतमङ्गित तत् सत् ।

* न यस्य तु व्याकरणं कृतं स्वादव्याकृतं रूपमसत् तदुक्तम् ॥ १८ ॥

अव्याकृताद् व्याकृतरूपमेतत् सर्वं प्रजज्ञे तदिति प्रवक्त्रम् ।

वृहस्पतिर्लोकसुतः स ऊचे पुराऽसतो वै सदज्ञायते ति ॥ १६ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे

सामज्जस्यवादविकल्पः संपूर्णः ।

इति सदसद्वादस्य पष्ठं प्रस्थानं सामजस्यवादाख्यम् ॥ ६ ॥

* तद्वेदं तर्ह्यन्याकृतमासीत्—इति श्रुतिः ॥

अथ सदसद्वादे-अव्यक्ताक्षरविकल्पे—

१—सौगतमतं वैनाशिकम् ।

१ पुरासमाजे विद्वुषां जगतस्थितौ तर्कक्रमे विप्रतिपत्तयत्विधा ।
ताथागताश्चोपनिषद्परा इमे त्वद्वैतिनो द्वैतिन एव कापिलाः ॥ १ ॥
रसोवलं वा जगतोऽस्ति वीजं किमात्मकं विश्वमिदं विमाति ।
इत्थं विचारे वलं पव केचित्केपि द्वये केपि रसे वदन्ते ॥ २ ॥

२ वीजं वलं नैष रसो रसो वा नास्त्येव सर्वस्य बलात्मकत्वात् ।
बले वलं तत्र वलं पुनर्वा संतानतः सर्वमिदं प्रज्ञे ॥ ३ ॥
यज्ञानमाहुः पृथगत्र पूरुषं तत्कर्म नास्तीति मतं त्वलीकवत् ।
जडाश्च कर्माणि जडेषु कर्मणा कर्मेव विज्ञानमुदेति नेतरत् ॥ ४ ॥
प्रतिक्षणान्यान्यगतिस्वभावतः सर्वं त्वसद्वस्तु न किञ्चन ध्वम् ।
प्रतीयते यद्भुवमत्र तद्भुवं संतानमूलं भ्रममात्रमिष्यते ॥ ५ ॥
इत्येवमाहुर्बलपक्षपातिनः केऽप्यत्र कर्माद्वयवादिनो वृधाः ।
वैनाशिकास्ते सुगताहि तन्मते निरात्मकं विश्वमिदं न सत् क्वचित् ॥ ६ ॥
इत्यसत् पक्षः ॥ ११ ॥

२—कापिलमतं प्राधानिकम् ।

१ यदस्ति किञ्चित् तदिदं समस्तं व्यक्तं तदव्यक्तमिति द्विधास्ति ।
अव्यक्तमासीत् स्वत एव पश्चाद् व्यक्तं तदव्यक्तमतः परं स्यात् ॥ ७ ॥
नापूर्वमेषां किमर्पाह जायते नासत् कदाचित् सदिति प्रतीयताम् ।
यदस्ति किञ्चित्तदिदं ध्वं व सदा सदेवनासद् यदसन्नतज्ज्ञवेत् ॥ ८ ॥
अचेतनं सर्वमिदं क्रमेण तु प्रादुर्भवत् स्थौल्यमितं विकाशते ।
यावन्ति रूपाणि तु शक्तिरूपतो गूढानि तावन्ति भवन्ति नाधिकम् ॥ ९ ॥
सर्वाणि रूपाणि पुनः क्रमात् स्वतः सौक्ष्म्यं गतं तत्र तिरोभवन्ति हि ।
एष स्वभावो न तु तत्प्रयोजकः कश्चित्परो भिन्नविधोऽत्र दश्यते ॥ १० ॥
उक्तं यदव्यक्तमिदं तदेकं स्वतन्त्रमेतज्जनयत्यशेषम् ।
नापेक्षते त्वात्मरसं विसृष्टावसङ्गिनं कापिलदृष्टिरेषा ॥ ११ ॥

२ यत्त्वत्रचैतन्यमिदं न कर्म न कर्मणा क्षुभ्यति नो कनीयः ।
दिग्देशकालादिमितिर्न तस्मिन्नस्त्येव तत्रो सृजतीह किञ्चित् ॥ १२ ॥
अव्यक्तोऽन्यः पुरुषः स आत्मा पृथक् विधोस्त्यकियनिर्विकारः ।
सचेतनोऽव्यक्तजडस्थितः सन् भोक्ता न कर्ता कपिलोक्तिरेषा ॥ १३ ॥

३ क्षेत्रज्ञमात्मानमिमं वदामि क्षेत्रं शरीरं स शरीरभेदात् ।
भिन्नो निजंत्वेव शरीरमेषोऽभिमन्यते नैष पराभिमानी ॥ १४ ॥
पुत्रेषि मित्रेषि कदाचिदेषोभिमन्यते यत्वहमस्मि वेति ।
तत्कल्पनामात्रमयं न विद्यात् तदेहपीडां स न वक्षि यावत् ॥ १५ ॥
पीडां तदुक्तामपि नैष आत्माऽभिमन्यते साक्षितया कदाचित् ।

४ तस्मादनन्ताः प्रतिदेहमित्रा आत्मान पते निविति निश्चिनोमि ॥ १६ ॥
 अव्यक्तमेवात्मनि सज्जयते स्वतस्तेनोभयं चैकतया प्रतीयते ।
 अन्योन्यभावा अधिविच्य धारिता भवन्ति तद्व्यन्मुच्यते जगत् ॥ १७ ॥
 तयोर्विवेकेन यदा यमात्मा देहाभिमानेन विहीयते त्वं ।
 प्रधानधर्मा इह सन्त एवाव्यक्तानि वृत्ता इह सास्य मुक्तिः ॥ १८ ॥
 यद्यप्ययं नित्यविसुक्त आत्मा न वध्यते सङ्गवशाद्विवन्धः ।
 ज्ञानं त्वसङ्गं विषयेषु द्वयं प्रधानमुक्तेस्त्वह मुक्तिशब्दः ॥ १९ ॥
 ५ यः प्रत्ययो या प्रकृतिस्तदेतौ भिन्नौ भवेतां हि पृथक् स्वभावौ ।
 यतोऽस्यसत्ता प्रकृतिर्मतोसौ स प्रत्ययो येन तु भातिरस्य ॥ २० ॥
 प्रधानरूपा प्रकृतिर्हि यस्य क्षेत्रज्ञ आत्मासनतद्विकाराः ।
 विकारातो यस्यतु सृष्टिरेषा वीजं तद्व्यक्तमिहाक्षरं स्यात् ॥ २१ ॥
 यदक्षरात् सर्वविधार्यसृष्टीः प्राङ् मुण्डकादिश्रुतिभिः श्रुणोमि ।
 प्रधानतोऽव्यक्तत एव विद्यात् ता अक्षरात् पूरुषतस्तु न स्युः ॥ २२ ॥
 इत्थं प्रधानाभिधतो बलात् परं विद्यस्तमात्माख्यरसं पृथक्तया ।
 मन्ये तु वीजं न रसं तथाविधं न पूरुषाणामपि जाति भिन्नताम् ॥ २३ ॥
 ६ दृढं मतं तावदिदं हि कापिलं सांख्यं तु विज्ञानमिदं प्रचक्षते ।
 रसं पृथक् स्वीकुरुते बलादयं न कारणत्वं वदतीति भिन्नता ॥ २४ ॥
 इत्येवमत्रोभयपक्षपातिनो रसाद्वालं द्वैतिन उद्धरन्त्यमी ।
 प्राधानिकास्ते कपिला हि तन्मते द्वैतात्मकं विश्वमिदं सद्प्यसत् ॥ २५ ॥

३—बादरागणमतं शारीरकम् ।

१ परोवरीणैकरसप्रवीणो द्वैपायनः कृष्ण इहान्यथाह ।
 प्रधानमव्यक्तमिदं न वीजं वीजं तद्व्यक्तमिहाक्षरं यत् ॥ २६ ॥
 यदुक्तमव्यक्तमसुष्य पुंसः शक्तिस्तोऽन्योऽपि पृथक् निरुक्तः ।
 अव्यक्तसंज्ञः पुरुषः स आत्मा सनातनो निष्क्रियनिर्विकारः ॥ २७ ॥
 सोऽव्यक्त आत्माऽक्षर इत्युदीरितो नश्यत्सु भूतेष्वपि नैष नश्यति ।
 परागतिः सा परमं च धाम तन्निवर्तते प्राप्य न तं क्वचित्पुनः ॥ २८ ॥

२ क्षेत्रज्ञानम्: पुरुषान् बहूनेमानेके विदुः किन्त्वपराज्ञ चक्षते ।
 अव्यक्तमेषु प्रकृतिस्ततो भवन् व्यक्तानि भूतानि भवन्ति नात्मनः ॥ २९ ॥

३ वयं तु विद्वः पुरुषत्रयं पृथक् शराक्षरा उत्तमपूरुयं तथा ।
 क्षरोऽवरोऽयं पर उत्तमोऽव्ययः परावरस्त्वक्षर एष मध्यमः ॥ ३० ॥
 यद् यौगिकं मौलिकयोगकल्पं योगात्यये नश्यति तद्विरूपम् ।
 तत्त्वं द्विधा मौलिकगिथाणं चापूर्वान्यपूर्वोदयनात्मकं च ॥ ३१ ॥
 अपूर्वमन्यत् क्षरमेतदा हुर्यनिश्चयं केवलमक्षरं तत् ।
 अनन्यगुरुं तु विशुद्धरूपं यन्मौलिकं स्यात् परमवयं तत् ॥ ३२ ॥
 भूतात्मसंज्ञः क्षर एष कार्यवत् त्रिवैष पैश्वानरं एष तैजसः ।
 प्रक्षश्व सर्वे स्फुटसंज्ञके स्थिता, द्वौगृहसंज्ञे, प्रथमस्त्वसंज्ञके ॥ ३३ ॥

(५७)

कूटस्थ आत्माऽक्षरसंज्ञको यस्तत्कारणं सर्वमिदं ततोऽभूत ।
 क्षेत्रज्ञ एवं समद्वांस्तथान्तर्यामी त्रिधाऽप्यन्वित एक एषः ॥ ३४ ॥
 महानयं चन्द्ररसो रवे रसः क्षेत्रज्ञ एतद्वत्तचित् परोरसः ।
 भिन्ना अमी स्वानुगमादनन्यवत् स्थिताः स एषोऽक्षर एक उच्यते ॥ ३५ ॥
 सहैव गच्छन्नपि नैष वध्यते न कर्मणा लिप्यत एष केनचित् ।
 न सज्जयते न व्यथते न रिष्यति ब्रवीति कूटस्थमिमं ततोऽक्षरम् ॥ ३६ ॥
 भूतात्मसंज्ञोऽस्ति यथा प्रकाशो नायं प्रकाशोऽस्ति तथाऽक्षरात्मा ।
 व्यक्तास्ततो मूर्तय उद्दियन्ते तेनैनमव्यक्तमपि ग्रुवन्ति ॥ ३७ ॥
 वैलोक्यतो यद्विहिरस्ति किञ्चिज्ज्योतिःपरंधाम परः स आत्मा ।
 आविश्य लोकत्रयमेष विश्वं विभर्ति विद्वाः पुरुषोत्तमं तम् ॥ ३८ ॥
 सत्यस्य सत्यः सहि सूत्ररूपस्तमेकमात्मानमहं वदामि ।
 सर्वाणि भूतानि वसन्ति तस्मिन् सर्वेषु भूतेष्वपि वा यमात्मा ॥ ३९ ॥
 भूतानि सर्वात्मतयैव तस्मिन् स्थानं त्वनन्तायतने लभन्ते ।
 व्याप्तेषु भूतेषु न चैष सर्वात्मना परिछिद्य पृथक् स्थितः स्यात् ॥ ४० ॥
 तस्मात् स आत्मा वदति स्वमर्थं सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानि ।
 नावस्थितस्तेष्वहमस्मि किन्तु भूतान्यसङ्गेन मयि स्थितानि ॥ ४१ ॥
 आनन्दविज्ञानघनः स सत्ता घनोऽप्यकर्माऽप्यत एव विद्या ।
 ततस्तु संभूतमिदं ह्यविद्याकर्मासदज्ञानमयं च दुःखम् ॥ ४२ ॥
 मर्त्यश्च कार्यश्च स भौतिकात्मा तत्रामृतं कारणमक्षरात्मा ।
 न यत्तु कार्यं न च कारणं वा स केवलोयं पुरुषोत्तमोऽस्ति ॥ ४३ ॥

४ यथा तु सांख्यैः पुरुषस्वरूपं प्रोक्तं पृथक् कारणकार्यरूपात् ।
 परात्मनस्तत्पुरुषस्य विद्यात् क्षेत्रज्ञरूपं तु न कारणत्वात् ॥ ४४ ॥
 वहुत्वमेतस्य न चास्ति किन्त्वसावेकोऽयमात्मोऽर्थमधस्तिरोऽस्तिलम् ।
 एतां विलोक्तीं परितस्ततो वहिर्व्याप्य स्थितोऽनन्त इति प्रचक्षमहे ॥ ४५ ॥

५ येषां वहुत्वं तु शरीरभेदान्निरुक्तमेषोऽस्त्ययमक्षरात्मा ।
 एकोऽप्यनेकोः स उपाधिभेदाद् भूतात्मसंज्ञा वहवः स्वतः स्युः ॥ ४६ ॥
 सितासितैः कर्मफलैः स एवाभिभूयते प्रह्लतमोऽयमात्मा ।
 स जायते स भ्रियते स लोकाल्पोकान्तरं धावति कर्मवश्यः ॥ ४७ ॥
 हृद्यन्धिरेषोस्ति हि कर्मवन्धतो व्यनेऽत्र यावत् स्पृदपानयोर्दद्देः ।
 तावत्र वैश्वानर एष नश्यति प्रैत्येष भूतानुशर्षीपराः क्षितीः ॥ ४८ ॥
 स एवमुक्ति लभते स यावत्र मुच्यते संसरतीह तावत् ।
 पञ्चत्वमायान्ति तदज्ञभूतान्यथाययन्ते दिवि देहि देवाः ॥ ४९ ॥
 भूतात्मनः स्याद्विरक्षरात्मज्ञानात् सलोकेषु भवेत्स्वतन्त्रः ।
 श्रेयस्तोऽप्यव्ययमेष पश्येद् ब्रह्मैव सद् ब्रह्मविदेष भाति ॥ ५० ॥
 दैवेषु लोकेषु गतिर्गतिः स्यात् परागतिस्वक्षरभावसिद्धिः ।
 अनुन्तमात्वस्य गतिर्यदायं विद्यात्कथंचित्पुरुषोत्तमं तम् ॥ ५१ ॥

६ क्षेत्रज्ञ आत्मा महति स्वयोनौ धत्ते रसं तेन दधाति गर्भम् ।

(५८)

महानयं तेन भवन्त्यसंख्या या सूर्यश्चेष्टत आसुभूतम् ॥ ५२
 सर्वासु योनिष्वपि सूर्ययो यास्तासां महानेव हि मुख्ययोनिः ।
 वीजप्रदस्तत्र पितेव क्लृप्तः क्षेत्रज्ञ आत्मेति वदन्ति वृद्धाः ॥ ५३ ॥

७ यः प्रत्ययो या प्रकृतिस्तदेतौ भिन्नौ भवेतामपि नानपेक्षौ ।
 न प्रत्ययश्चेदिह युज्यते चेत् तत्त्वस्वरूपं प्रकृतेन सिद्धयेत् ॥ ५४ ॥
 भूतात्मनः कर्म यथा तथास्मिन् भवन्ति कामा महतो रसेन ।
 अद्वा हि कामस्तत एव सद्यः कामानुरूपा महतोस्ति मूर्तिः ॥ ५५ ॥
 यथान्तरे मूर्तिरुदेति तद्वद् भूतानि सज्जयन्त इहानुरूप्यात् ।
 मूर्तिर्हि पात्रं निहितानि तस्मिन् भूतानि दश्यन्त इदं शरीरम् ॥ ५६ ॥
 भूतेषु वैश्वातरतैजसाद्या भूताभिमानेन पृथक्कस्थिताः स्युः ।
 तदन्तरे या त्विह योनिमूर्तिस्तामध्यतिष्ठत् पृथगक्षरः सः ॥ ५७ ॥

“अदृश्यमग्राह्यमगोत्रवर्णमच्चुःशोत्रं तमपाणिपादम् ।
 नित्यं विभुं सर्वगतिं सुसङ्कमं तमव्ययं पश्यति भूतयोनिम्” ॥ ५८ ॥
 “यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोपधयः संभवन्ति ।
 यथासतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्” ॥ ५९ ॥
 “यथा सुदीपात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
 तथाक्षराद् विविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ ६० ॥
 अर्चिमप्तद् यद् यदणुभ्योऽप्यर्थयो यस्मिन्लोका निहिता लोकिनश्च ।
 तद्वै प्राणौ वाङ्मनश्चामृतं चोपास्यं सत्यं मन्महे चाक्षरं तत् ॥ ६१ ॥
 “यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ।
 यदिद्वच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्र पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये” ॥ ६२ ॥

८ अहं त्वहः स्यां क्रमशस्तदौ स्यादव्यक्तमोमक्षरमेव गम्यम् ।
 आँकार एव प्रभवः प्रतिष्ठा परायणं सा परमा गतिर्नः ॥ ६३ ॥
 येनाखिलं विश्वमिदं ततं तथा स्थितानि भूतान्यखिलानि यत्र वा ।
 परः स आत्मा स परोऽक्षरादपि प्रमाणमेतत्र ततः परंविदुः ॥ ६४ ॥
 १० इत्येवमेके रसपक्षपातिनो ब्रह्माद्वयं केवलमत्र मन्वते ।
 शारीरका वेदविदोऽवधार्यते ब्रह्मैव सद् विश्वमिदं प्रचक्षते ॥ ६५ ॥
 कृष्णादयो वा कपिलादयो वा यथाहुरेते सुगतादयो वा ।
 मतत्रयं यत्र समीक्ष्य विज्ञः पश्यन्ति कृष्णादय एव सत्यम् ॥ ६६ ॥
 न साध्य तेषां सुगता वदन्ति न साध्यु पश्यन्ति च कापिलास्ते ।

तेष्व रसं प्रदद्यादसत्कथं सद्विद्युतं स्फुरं स्यात् ॥ ६७ ॥

द्वादस्याद्यक्षरविकल्पे मतत्रयवादाः पूर्णाः ।

य सप्तमं प्रस्थानमव्यक्तकाक्षरवादाख्यं संपूर्णम् ॥ ७ ॥

सदसद्विन्नकारणताप्रतिवादः ।

“ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् विसीमतः सुर्व्वो वेन आवः ।
 स बुध्न्या डुपमा अस्य विष्टः सतश्च योनिमसतश्च विवः” ॥ १ ॥

इत्थं महर्पिन्नकुलो निरुचे यं वामदेवस्य सुतोऽथवा यम् ।
 वत्सार ऊचेऽथ ब्रह्मस्पतिर्वा निर्धार्यते सूर्य्यपरः स मन्त्रः ॥ २ ॥

रयिश्च विज्ञानघनः, स उद्यन् प्राच्यां समन्ताद् वितनोति रशमीन् ।
 सर्वस्य चास्य प्रभृतौ निवृत्तौ माने विधाने व्यवृणोद् ध्रियः सः ॥ ३ ॥

स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च विद्यमानस्याविद्यमानस्य च योनिमख्यत् ।
 ब्रह्मैष सूर्योऽस्त्यवरः स पिरङ्गः सोऽर्वाग्रविसृष्टेः प्रभवोऽवधेयः ॥ ४ ॥

उपसंहारः ।

१ यो जन्म लेभे मिथिलासु गाढाग्रामेऽथ मत्स्यानुपसद्य देशान् ।
 श्रीमाधवान्मत्स्यमहीमहेशान्मानं सुखं जीवनमप्यवाप्नोत् ॥ १ ॥

२ यज्ञतिहासस्तुतिभिः स सर्वान् विज्ञानतश्च प्रविभज्य वेदान् ।
 विज्ञानमेदान् दश देवलोके पुरा प्रसिद्धान् यततेऽभिनेतुम् ॥ २ ॥

३ निर्माति भागैर्देशभिः स विद्यावाचस्पतिः श्रीमधुसूदनाख्यः ।
 यं ब्रह्मविज्ञाननिवन्धमेतं तस्मिन् समाप्तः सदसद्विभागः ॥ ३ ॥

४ संप्रत्ययोऽथ प्रकृतिस्तदेकात्मताऽभिकार्यं च गुणत्रयं च ।
 समज्ञसं चाक्षरभाव इत्थं भवन्त्यमी सप्तपृथग् विमर्शाः ॥ ४ ॥

प्रत्येकमेतेषु पुनर्भवन्ति भयो विकल्पाः सदसत् समस्तैः ।
 तेऽमी विमर्शां अथ तांद्रिकल्पैकर्विंशतिर्वा सदसत् प्रवादः ॥ ५ ॥

५ यत्र प्रदर्श्या विषयाः पुरातना यत्र प्रकारोऽभिनवः प्रदर्शने ।
 यत्र प्रमाणं श्रुतयोऽथ युक्त्यो ममेति विज्ञानमिदं विमुश्यताम् ॥ ६ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादः समाप्तः ।

Declaratio

891-234

Mr. M. S. S.

Vedavati

891-234

9.24.3d.

